

Rezonans SAİB

ISSN (online): 2709-7846
ISSN (print): 2709-7854
ISSN - L: 2709-7846

SOSIOLOGIYA. SOSIAL PSIXOLOGIYA. SIYASƏT

(Elmi araşdırmalar jurnalı)

SOCIOLOGY. SOCIAL PSYCHOLOGY. POLITICS

(Journal of scientific research)

Cild 3
N 3
Bakı -2023

ASOS
indeks

<https://asosindex.com.tr/index.jsp?modul=journal-page&journal-id=2550>

<http://www.gias.ge/Home/JournalListDetail/1073>

ARƏN Reyestr №: 4307
ISSN (print): 2709-7846
ISSN (online): 2709-785
ISSN - L: 2709-7846

SOSİOLOGİYA. SOSİAL PSİXOLOGİYA. SİYASƏT
(Elmi araşdırmalar jurnalı)

SOCIOLOGY. SOCIAL PSYCHOLOGY. POLITICS
(Journal of Scientific Research)

Cild 3
№3

Bakı – 2023

Təsisçi:
“REZONANS”
Sosial Araşdırmalar İctimai Birliyi

Baş redaktor:
Ramilə DADAŞOVA, siyasi elmlər doktoru, dosent

Baş redaktorun müavinləri:
Səadət MƏMMƏDOVA, sosiologiya elmləri doktoru, dosent
Südəbə HÜSEYNOVA, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Məsul katib:
Novruz NURİYEV

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ:

Sosiologiya və sosial psixologiya üzrə:

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Bəhrüz Cabbarov**
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor **Eyyub Kərimov**
Sosial elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Ersin Müezzinoğlu** (Türkiyə)
Sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru **Farzad Qasımzadəh** (İran)
Sosiologiya elmləri doktoru, professor **Hüseyn Qaraşov**
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor **İlham Məmmədşadə**
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor **İzzət Rüstəmov**
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor **Qızılgül Abbasova**
Psixologiya elmləri doktoru, professor **Məcid Mahmud Alilou** (İran)
Hüquq elmləri doktoru, professor **Mayis Əliyev**
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor **Muxtar Yaxyayev** (Rusiya)
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor **Mübariz Süleymanlı**
Sosiologiya elmləri doktoru, professor **Rafail Həsənov**
Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Rəşad Əsgərov**
Psixologiya elmləri doktoru, professor **Rəna İbrahimbəyova**
Psixologiya elmləri doktoru, professor **Rəna Qədirova**
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor **Rəna Mirzəşadə**
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor **Sakit Hüseynov**
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor **Tahirə Allahyarova**
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru **Tünzalə Verdiyeva**
Sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Üzeyir Şəfiyev**
Psixologiya elmləri doktoru, professor **Zarema Akhiyeva** (Rusiya)
Hüquq elmləri doktoru, dosent **Zaur Məmmədov**
Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Zeynəddin Şabanov**

Siyasət üzrə:

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Ainur Nogayeva** (Qazaxıstan)
Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Adem Sagir** (Türkiyə)
Siyasi elmlər doktoru, professor **Ali Asker** (Türkiyə)
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Almaz İsmayılova** (Rusiya)
Siyasi elmlər doktoru, professor **Amir Ahmed Khuhro** (Pakistan)
Tarix elmləri doktoru, professor **Artur Qereviç Dalqatov** (Rusiya)
Siyasi elmlər doktoru, professor **Asem Nauşabayeva Hekimoglu** (Türkiyə)
Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Can Kakışım** (Türkiyə)
Tarix elmləri doktoru, professor **Christopher Gunn** (ABŞ)
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Elnur Kəlbizadə**
Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Elvin Talışinski**
Tarix elmləri doktoru, professor **Eynulla Mədətli**

AMEA-nın müxbir üzvü **Hacıfəxrəddin Səfərli**

Tarix elmləri doktoru, professor **İbrahim Ethem Atnur** (Türkiyə)

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **İshak Turan** (Türkiyə)

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Kəmalə Ruintən**

Tarix elmləri doktoru, professor **Kemal Çiçek** (Türkiyə)

Tarix elmləri doktoru, professor **Quram Marxulia** (Gürcüstan)

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Masaoumeh Daei** (İran)

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Nasirəddin Əlizadə** (İran)

Akademik **Nərgiz Axundova**

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, Professor **Numan Aruç** (Şimali Makedoniya)

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, Professor **Nurgun Koç** (Türkiyə)

Tarix elmləri doktoru, professor **Okan Yeşilot** (Türkiyə)

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Oleq Kupçik** (Ukrayna)

Tarix elmləri doktoru, dosent **Sevinc Əliyeva**

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Sübhan Talıblı**

Tarix elmləri doktoru, professor **Yaroslav Pilipçuk** (Ukrayna)

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Zaur Əliyev**

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜNVANI:
AZ11075, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri,
A.M.Cümə 19/69, bina 28, mənzil 28
Tel.: (+994 55) 768 94 26
E-mail: ssps.journal2020@gmail.com
http: // www.sosiologiya-jurnali.az

© Sociology. Social psychology. Politics

© www.sosiologiya-jurnali.az

Founder:
“REZONANS” Sosial Research Community

Editor-in-chief:
Ramila DADASHOVA, Doctor of Political Sciences, Associate Professor

Deputy editor-in-chief:
Saadat MAMMADOVA, Doctor of Sociological Sciences, Associate Professor
Sudaba HUSEYNOVA, Doctor of Philosophy in Psychology, Associate Professor

Executive secretary:
Novruz NURIYEV

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

On Sociology and Social Psychology:

Doctor of philosophy in pedagogy, associate professor **Bahrüz Jabbarov**
Doctor of Philosophy, Professor **Eyyub Karimov**
Doctor of Philosophy in Sociology **Farzad Gasimzadeh** (Iran)
Doctor of Sociology, Professor **Huseyn Garashov**
Doctor of Philosophy, Professor **Ilham Mammadzade**
Doctor of Philosophy, Professor **Izzat Rustamov**
Doctor of Philosophy, Professor **Gizilgul Abbasova**
Doctor of Psychological Sciences, Professor **Majid Mahmoud Alilou** (Iran)
Doctor of legal sciences, professor **Mayis Aliyev**
Doctor of Philosophy, Professor **Mukhtar Yakhyayev** (Russia)
Doctor of Philosophy, Professor **Mubariz Süleymanli**
Doctor of Sociology, Professor **Rafail Hasanov**
Doctor of philosophy, associate professor **Rashad Asgarov**
Doctor of Psychological Sciences, Professor **Rena Ibrahimbeyova**
Doctor of Psychological Sciences, Professor **Rena Gadirova**
Doctor of philosophy, professor **Rena Mirzazade**
Doctor of Philosophy, Professor **Sakit Huseynov**
Doctor of Philosophy, Professor **Tahira Allahyarova**
Doctor of Philosophy in Pedagogy **Tunzale Verdiyeva**
Doctor of Philosophy in Sociology, Associate Professor **Uzeyir Shafiyev**
Doctor of Psychological Sciences, Professor **Zarema Akbiyeva** (Russia)
Doctor of legal sciences, associate professor **Zaur Mammadov**
Doctor of philosophy, associate professor **Zeynaddin Shabanov**

On Politics:

Doctor of Philosophy in Political Sciences, Associate Professor **Ainur Nogayeva** (Kazakhstan)
Doctor of Philosophy in Political Sciences, Associate Professor **Adem Sagir** (Turkiye)
Doctor of Political Sciences, Professor, **Ali Asker** (Turkiye)
Doctor of Philosophy in History, associate professor **Almaz Ismayilova** (Russia)
Doctor of Political Sciences, Professor **Amir Ahmed Khuhro** (Pakistan)
Doctor of historical sciences, Professor **Artur Gerevich Dalgatov** (Russia)
Doctor of Political Sciences, Professor **Asem Naushabayeva** Hekimoglu (Turkiye)
Doctor of Philosophy in Political Sciences, Associate Professor **Can Kakişım** (Turkiye)
Professor, Doctor of History **Christopher Gunn** (USA)
Doctor of Philosophy in Political Sciences, Associate Professor **Elvin Talishinski**
Doctor of historical sciences, professor **Eynulla Madatli**
Corresponding member of ANAS **Hajifakhraddin Safarli**
Doctor of historical sciences, professor **Ibrahim Ethem** Atnur (Turkiye)
Doctor of Philosophy in Political Sciences, Associate Professor **Ishak Turan** (Turkiye)
Doctor of Philosophy in political sciences, associate professor **Kamala Ruintan**

Doctor of historical sciences, professor **Kemal Çiçek** (Turkiye)
Doctor of historical sciences, professor **Guram Marxulia** (Georgia)
Doctor of Philosophy in History, Associate Professor **Masaoumeh Daei** (Iran)
Doctor of Philosophy in History, Associate Professor **Nasireddin Alizadeh** (Iran)
Academician **Nargiz Akhundova**
Doctor of Philosophy in Political Sciences, Professor **Numan Aruç** (North Macedonia)
Doctor of Philosophy in Political Sciences, Professor **Nurgun Koç** (Turkiye)
Doctor of historical sciences, professor **Okan Yeşilot** (Turkiye)
Doctor of Philosophy in History, Associate Professor **Oleg Kupchik** (Ukraine)
Doctor of historical sciences, associate professor **Sevinj Aliyeva**
Doctor of philosophy in history, associate professor **Subhan Talibli**
Doctor of historical sciences, professor **Yaroslav Pilypchuk** (Ukraine)
Doctor of Philosophy in Political Sciences, Associate Professor **Zaur Aliyev**

ADDRESS OF THE EDITORIAL BOARD:

**AZ11075, Republic of Azerbaijan,
Baku city, A.M.Juma 19/69, building 28, apartment 28
Tel.: (+994 55) 768 94 26
E-mail: ssps.journal2020@gmail.com
[http: // www.sosiologiya-jurnali.az](http://www.sosiologiya-jurnali.az)**

© **Sociology. Social psychology. Politics**
© www.sosiologiya-jurnali.az

MÜNDƏRİCAT
TABLE OF CONTENTS

Sosiologiya və sosial psixologiya
Sociology and social psychology

Bəhruz CABBAROV

Aynur ABDULLAYEVA

Sağlamlıq imkanları məhdud olan kiçikyaşlı məktəblilərin inklüziv təhsilinin təşkilinin elmi pedaqoji əsasları.....4

Babək MEHERREMOV

Yapay zekanın toplum üzərinə olumlu və olumsuz etkileri.....9

Eldar HÜSEYNOV

The main directions of using new banking products and services in the United States.....16

Ərşad ŞAHÜSEYNOV

Promoting rural tourism in Azerbaijan: opportunities and potential.....26

Günəl İSMAYILOVA

Müasir ailə: problemlər və onların həlli yolları.....31

Mayis ƏLİYEV

Sosial xidmət sistemində sosial iş mexanizmlərinin rolunun artırılması problemləri.....37

Nərgiz ŞƏBƏNDƏYEVA

Current situation of social marketing in Azerbaijan.....45

Ülvi ƏLİYEV

Çətin həyat şəraitində olan uşaqlarla sosial işin təşkili problemləri.....52

Siyasət
Politics

Qabil BƏŞİROV

Nailə ABDURƏHMANOVA

Volqaboyu və Uralətrafi ərazilərdə islamın təqibi və zorla xristianlaşdırma (XVI əsrin II yarısı-XVIII əsr).....59

Nicat KAZIMLI

Beynəlxalq əlaqələrdə büdcə-vergi siyasətinin yeri.....65

Rəna MİRZƏZADƏ

Qarabağ Zəfərinə gedən Yolun siyasi-sosioloji və hərbi-təhlükəsizlik fəlsəfəsi – 27 sentyabr 2020-ci il.....72

Sosiologiya və sosial psixologiya
Sociology and social psychology

UOT 376.01

Bəhruz CABBARLI*
Aynur ABDULLAYEVA*

SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD OLAN KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN İNKLÜZİV TƏHSİLİNİN TƏŞKİLİNİN ELMİ PEDAQOJİ ƏSASLARI

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 5 sentyabr 2023; çapa qəbul edilmişdir: 17 sentyabr 2023; onlayn çap edilmişdir: 30 sentyabr 2023

The article was submitted to the editors: September 5, 2023; accepted for publication: September 17, 2023; published online: September 30, 2023

Xülasə

İnklüziv təhsil - təhsilin hamı üçün əlçatan olmasını nəzərdə tutan və bütün uşaqların müxtəlif ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmasına əsaslanan inkişaf prosesidir. Bu proqramın əhəmiyyətli olmasının əsas səbəbi, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsilə cəlb edilməsidir. Bu məqalədə sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların inklüziv təhsil sisteminə keçidlə bağlı yeni yanaşmalardan bəhs edilmişdir. Həmçinin məqalədə ümumitəhsil məktəblərində, məktəbəqədər müəssisələrdə çalışan təhsil işçiləri, psixoloqlar, tərbiyəçilər və müəllimlərin inklüziv təhsil sistemində işləməyin yolları göstərilmiş, pedaqoji universitetlərdə yüksəkixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanmasından bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: *cəmiyyət, uşaqlar, təhsil, inklüziv, qayğı*

Giriş

İnklüziv təhsil bütün uşaqların hər hansı bir sahədə güclü və zəif cəhətlərindən asılı olmayaraq, məktəbin tərkib hissəsinə çevrilməsini, eyni hüquqlara malik olmasını, eyni sinif otaqlarında təhsil almasını və dərslərdə bərabər iştirak etməsini təmin edir. İnklüziv təhsildə müəllim pedaqoji prosesi elə təşkil etməlidir ki, uşaqlar özünün qüsurluluğunu hiss etməsinlər, onlarda aqressivlik, küskünlük, təcrid olunma, ünsüyyətə qarşı qorqma halları yaranmasın. Müəllim belə uşaqların ailələri ilə qarşılıqlı əlaqə qurmalı, valideynləri övladlarının təliminə həvəsləndirməli, emosional-mənəvi dəstək olmalı, informasiya mübadiləsi yaratmalıdır. Təlimdə uşağın uyğun proqram materialını mənimsəmə səviyyəsi, davranışında müşahidə olunan irəliləyişləri, uşağın ünsüyyət vərdişlərinin inkişafı valideyndən çox müəllimin diqqətində olur.

İnklüziv təhsil xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların ümumi təhsil müəssisələrində sağlam uşaqlarla birgə təhsil almasıdır. Bu proqram fiziki və əqli cəhətdən məhdud olan uşaqların öz potensiallarına nail olma imkanını dəstəkləyir. Bu təhsil sistemi xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarda özünəinamı artırır və digər normal uşaqlarla bərabər hüquqlu olmasını təmin edir. İnklüziv təhsil xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların yalnız təhsil hüquqlarını dəstəkləməklə bitmir. Bu tip təhsil fiziki cəhətdən məhdudluğu olan uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyasını, müstəqil şəkildə qərar vermə imkanlarını, hüquqlarını öyrətmək məqsədi daşıyır. Belə olan halda, sağlamlığı məhdud olan uşaqların yaşamaq istəyi və həvəsi daha da artır, onlarda gələcəyə ümid yaranır.

Azərbaycanda inklüziv təhsil sisteminə keçid

Azərbaycan bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsil sistemində də böyük vəzifələr yerinə yetirmək zərurəti ilə üz-üzə dayanmışdır. Məlumdur ki, təhsil sistemi hər bir sosial sistem kimi,

* *Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası, p.ü.f.d., dosent. Azərbaycan, Bakı*
e-mail: bahruz.jabbarli@sport.edu.az

* *Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası, müəllim. Azərbaycan, Bakı*
e-mail: aynur.abdullayeva@sport.edu.az

insanın və ümumilikdə cəmiyyətin inkişafı üçün şərait yaradır. Təhsil sistemində aparılan islahatlar xüsusi təhsildən də yan keçməmişdir. Yeni pedaqoji təfəkkür sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların təlim və tərbiyəsinə də yeni yanaşma tələb edir. Respublikada sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların yeni, inklüziv təhsil sisteminə keçidi bu yeni yanaşmanın təzahürüdür.

Cəmiyyətdə baş verən demokratik dəyişikliklər sağlamlıq, inkişaf və digər problemlərdən asılı olmayaraq, hər bir şəxsin ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəldilən prosesləri ön plana çəkdi. Qabaqcıl dünya ölkələrinin təhsil sistemlərində olduğu kimi, respublikamızın xüsusi təhsil sistemində də interaktiv proseslər həyata keçirilməyə başlandı, inklüziv təlimin təşkilinə şərait yaradıldı. Məlumdur ki, inklüziv təhsil sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların ümumtəhsil məktəbin təlim prosesinə fəal daxil olmasından daha çox kütləvi təhsil prosesinin bir sistem kimi yenidən qurulmasını və bütün uşaqların təhsil ehtiyaclarının təmin edilməsini nəzərdə tutur.

Pedaqoji anlamda inteqrasiya altında bir kommunikativ məkanda bütün uşaqların birgə təhsil almaları, oyun fəaliyyətləri, çalışmaları nəzərdə tutulur. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların xüsusi təhsilinin əsas məqsədi onların cəmiyyətdə tam inteqrasiya olunması, bütün vətəndaşlara şamil edilən sosial imtiyaz və rifahlardan istifadə etməsidir. Belə şəxslərin inteqrasiyasında inklüziv təhsil mümkün yanaşmalardan biridir. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların imkan və ehtiyaclarını nəzərə almaqla yanaşı, bu proseslərdə fəal iştirakını təmin edərək onların inkişafı və təhsili üçün şərait yaradılır [4].

İnklüziya xüsusi hazırlığı olmayan ümumtəhsil məktəblərin müəllimləri, psixoloqları, məktəbəqədər müəssisələrin tərbiyəçiləri tərəfindən aparılmamalıdır. Inklüziv təhsil sistemində işləməyi bacaran kütləvi və xüsusi məktəb müəllimləri hazırlamaq üçün pedaqoji universitetlərin və pedaqoji kolleclərin texnologiyası, tədris-metodik təchizatı, şəraiti olmalıdır. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan hər bir uşaq üçün fərdi və uyğun (adekvat) inteqrasiya modeli seçilməlidir. Bunu isə yerlərdə yalnız yüksəkixtisaslı mütəxəssislər komandası (müəllim-defektoloq, ümumtəhsil məktəbin hazırlıq keçmiş müəllim və psixoloqları, həkim-psixonevroloqları və s.) etməlidir. Bəli, inklüziv təhsil müəllimdən daha yüksək hazırlıq, professionallıq, təcrübə və yaradıcılıq tələb edir [5].

Bəzən kütləvi məktəbin müəllimləri sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara daha neqativ yanaşırlar, nəinki həkimlər, psixoloqlar, sosial işçilər və s. Bu münasibətlərin dəyişdirilməsi üçün ilk növbədə əhalinin tibbi-psixoloji və psixoloji-pedaqoji maarifləndirilməsi istiqamətində iş aparılmalı; kütləvi məktəblərdə problemlə uşaqlara qarşı mənfi stereotiplərin aradan qaldırılması, məqsədlə təlim-tərbiyə prosesində iştirak edənlər (valideynlər, sağlam şagirdlər, pedaqoji personal və s.) xüsusi təlimləndirilməlidir.

Sağlamlıq imkanları məhdud olan kiçikyaşlı məktəblilərin inklüziv təhsilinin təşkilinin elmi pedaqoji əsasları dedikdə onlara sosial dəstəklə yanaşı, keyfiyyətli təhsil lazımdır. Keyfiyyətli təhsil isə, öz növbəsində sosial inteqrasiyanın və həyatda özünü təsdiqləmənin ilkin və vacib şərtlərindəndir.

İnklüziv təhsilin elmi pedaqoji əsaslarının hərtərəfli həyata keçirilməsində aşağıdakı təşkilati formaları qeyd etmək olar:

- ümumtəhsil məktəblərin adi siniflərində tam inteqrasiya;
- ümumtəhsil məktəblərin xüsusi siniflərində, sinifdənənar fəaliyyətdə qismən inteqrasiya;
- müəyyən vaxt xüsusi məktəbdə təhsil almış və kompensator imkanları lazımınca inkişaf etmiş uşaqların ümumtəhsil məktəblərinə keçirilməsi;
- peşə təlimi prosesində xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların tam və ya qismən inteqrasiyası.

Xüsusi təhsilin əsas məqsədi sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərə həyat üçün zəruri olan bilik, bacarıq və vərdislər aşılamaq, cəmiyyətə qovuşmalarını təmin etmək, özünəxidmət bacarıqlarını formalaşdırmaq, yaradıcı əmək fəaliyyətinə və ailə həyatına hazırlamaqdan ibarətdir. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların inteqrasiyalı təliminin təşkili, mövcud problemlərin aradan qaldırılması ilə əlaqədar “İnkişaf Proqramı” əsasında 2005-2009-cu illəri əhatə edən tədbirlər planı hazırlandı. Bu tədbirlər planında sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların valideynlərinə, tərbiyəçi və

müəllimlərinə göstəriləcək köməklik öz əksini tapmışdır. Bu vəzifələrdən biri və ən vacibi insanın yüksək dünyagörüşə malik, öz milli mədəniyyəti, ədəbiyyatı, incəsənəti haqqında biliklər sisteminə yiyələnməsi, yaşadığı ölkənin dövlət quruculuğunda baş verən dəyişiklikləri dərk etməsi və həmin prosesdə iştirakının təmin edilməsidir. Son dövrdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 14 dekabr tarixli 3498 nömrəli sərəncamı ilə 2018–2024-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün inklüziv təhsilin inkişafı üzrə dövlət proqramı təsdiq edilmişdir. Ümid edirik ki, bu proqramın məqsədi və gözlənilən nəticələri reallaşmaqla inklüziv cəmiyyətin formalaşması daha da sürətlənər.

Sağlamlıq imkanları məhdud olan kiçik yaşlı məktəblilərin inklüziv təhsilindəki birlikdə oxuması onları və valideynlərini sevindirir. Nəzərə almaq lazımdır ki, xüsusi təhsildə inkişaf zəifdir. Uşaqların bərabər inkişafı məhduddur. Inklüziv təhsildə isə belə deyildir. Sağlamlıq imkanları məhdud olan kiçik yaşlı məktəblilər öz yaşlıları ilə birlikdə inkişaf edir, onların fərhini öz fərəhləri hesab edir, daha səylə çalışırlar. Yoldaşlarından dəstək alan uşaq da, müəllimdən qayğı görən valideyndə də yüksək inam yaranır.

Müəllimlər sağlamlıq imkanları məhdud olan kiçik yaşlı məktəblilərə aşağıdakı üsullarla dəstək olmalıdır:

- ✓ müəllimdə insani keyfiyyətlər yüksək olmalı və o bütün şagirdləri özününkü hesab etməli ;
- ✓ xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şagirdlərin özlərini kollektivin bir üzvü kimi hiss etmələrinə şərait yaratmalı;
- ✓ ailələri uşaqların dəstəklənməsi üsullarından istifadəyə cəlb etməli;
- ✓ hörməti köməklə birləşdirməli;
- ✓ şagirdləri qarşılıqlı əməkdaşlığa və əlaqəyə həvəsləndirməli;
- ✓ şagirdlərin öz sevinc və kədərlərini bölüşmələrinə imkan verməli;
- ✓ məqsədə çatmaq üçün riskə getməli, inadkar və həvəskar olmalı;
- ✓ şagirdlərin hüquqlarına hörmət etməli. Onların müsbət işlərini rəğbətləndirməli;
- ✓ şagirdlərin daim inkişafını izləməli və onların gələcəyinə inanmalı;

Tarixən insanlar sağlamlığı məhdud uşaqları hər hansı bir günahı işləmiş və ya nəyi isə düzgün etməyən valideynlərə cəza, lənət kimi düşünürdülər. Bu fikir müasir dövrimizdə də təfəkkürlərdə qalmaqdadır. Mədəniyyət, təlim-tərbiyə və mənəvi dəyərlərin təsiri altında formalaşan təhsil insanın mənəvi siması olub yetişməsində, dünyagörüşünün artmasında, cəmiyyətə yaralı fərd olmasında böyük rol oynayır.

Nəticə

Dediklərimizi ümumiləşdirsək, belə nəticəyə gələ bilərik ki, “İnklüziya” sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların öz güclərinə inamını artırmağa, həmçinin onları digər uşaqlarla birgə məktəbdə təhsil almağa stimullaşdıran cəhddir. Inklüziv məktəb xüsusi tələbatlarından asılı olmayaraq, bütün uşaqlara təhsil verən adi (ümumtəhsil) məktəblərdir. Burada sağlamlığı məhdud olan uşaqlara köməklik göstərilir, hər uşağın tələbatını fərdi qaydada ödəmək üçün müvafiq məktəb kurikulumu təsdiq edilir. Məktəbdə psixoloq, əmək gigiyenası üzrə terapevt, nitq terapevti və s. mütəxəssislər tərəfindən xüsusi xidmətlər göstərilir. “İnklüziya” xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların sadəcə ümumtəhsil məktəblərinə daxil olması deyil. Inklüziv qrup mühitində təlim hər bir uşağın yoldaşları ilə birlikdə tədris prosesində tutur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Addım-addım proqramının standartları və müəllimlər üçün standartlar. Məktəbəqədər qruplar və ibtidai siniflər üçün. Addım-addım Beynəlxalq Assosiasiyası. Bakı: Qanun, 2003, 51 s.
2. Azərbaycanda əlilliyi olan şəxslərin vəziyyətinin təhlilinə dair tədqiqat. BMT-nin Uşaq Fondu (UNICEF). Bakı: Azərbaycan, 2011, 90 s.
3. Azərbaycanda Sağlamlıq İmkanları Məhdud olan Uşaqlara Təhsil Xidmətlərinin Göstərilməsi Haqqında Tədqiqat. Bakı: Müasir Təhsilə və Tədrisə Yardım Mərkəzi, 2011, 46 s.
4. Əlizadə Ə.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür: psixopedaqogikaya giriş / Ə.Ə.Əlizadə, H.Ə. Əlizadə, Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2008, 145 s.

5. İnklyuziv təhsil: təcrübə və qarşıda duran vəzifələr // V Elmi-praktik konfransın məqalələr toplusu, Bakı, 2011, 624 s.

Бахруз ДЖАББАРЛИ
Айнур АБДУЛЛАЕВА

**ШКОЛЬНИКИ МЛАДШИХ ЛЕТ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ В
ОСНОВЕ НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ**

Резюме

Инклюзивное образование гарантирует, что все дети, независимо от их сильных и слабых сторон в какой-либо области, становятся частью школы, имеют одинаковые права, учатся в одних классах и равноправно участвуют в уроках. В инклюзивном образовании педагог должен организовать педагогический процесс таким образом, чтобы дети не чувствовали себя ущемленными, чтобы у них не развивалась агрессия, обидчивость, замкнутость, дефицит общения. Педагог должен взаимодействовать с семьями таких детей, побуждать родителей к обучению своих детей, оказывать эмоциональную и духовную поддержку, создавать обмен информацией. В обучении уровень усвоения соответствующего программного материала, наблюдаемые успехи в поведении ребенка, развитие коммуникативных навыков ребенка в большей степени ориентированы на педагога, чем на родителя.

Ключевые слова: *общество, дети, образование, инклюзия, забота*

Bahruz JABBARLI
Aynur ABDULLAYEVA

**SCIENTIFIC PEDAGOGICAL BASES OF THE ORGANIZATION OF INCLUSIVE
EDUCATION OF YOUNG SCHOOLCHILDREN WITH LIMITED HEALTH
OPPORTUNITIES**

Summary

Inclusive education guarantees that all children, regardless of their strengths and weaknesses in any area, become part of the school, have the same rights, study in the same classes and participate equally in lessons. In inclusive education, the teacher must organize the pedagogical process in such a way that children do not feel disadvantaged, so that they do not develop aggression, resentment, isolation, lack of communication. The teacher should interact with the families of such children, encourage parents to educate their children, provide emotional and spiritual support, and create an exchange of information. In training, the level of assimilation of the relevant program material, the observed successes in the child's behavior, the development of the child's communicative skills are more focused on the teacher than on the parent.

Keywords: *community, children, education, inclusive, caring*

UOT 316.014

Babek MEHERREMOV*

YAPAY ZEKANIN TOPLUM ÜZERİNE OLUMLU VE OLUMSUZ ETKİLERİ

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 12 avqust 2023; çapa qəbul edilmişdir: 7 sentyabr 2023; onlayn çap edilmişdir: 30 sentyabr 2023

The article was submitted to the editors: August 12, 2023; accepted for publication: September 7, 2023; published online: September 30, 2023

ÖZ

Tarih boyunca insanoğlu merak eden ve buna karşılık tatmin olmak isteyen bir varlık olmuştur. Aristoteles *Metafizik* eserini “Bütün insanlar doğal olarak bilmek ister” cümlesiyle başlar. İnsanoğlunun bu tükenmeyen bilme isteği sonucunda tarih boyunca büyük buluşlar ve keşifler yapılmıştır. İnsanlar diğer canlılardan farklı olarak beyinlerini daha iyi kullandıkları için çağları değiştirecek gücü de ellerinde bulundurmışlardır. İlk çağlarda ateşin keşfedilmesinden başlayarak, coğrafi keşifler, teleskobun keşfi, Rönesans’ta yapılan bilimsel keşifler ve sonrasında teknolojiye ortaya çıkan keşifler insanoğlunun bitmeyen merak ve tatmin duygusunun dışavurumlarıdır. 20. yüzyılda teknolojiye yapılan büyük devrimler sonucunda insanlık tarihi eski zamanlara göre farklı bir döneme adım atmıştır. Bilgisayar teknolojilerinin ortaya çıkması ve gelişmesi, paralelinde yapay zeka düşüncesinin de ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Günümüzde farklı alanlarda kullanılmaya başlanan yapay zeka giderek daha da gelişmektedir. Yapay zeka hem bilimsel alanlarda büyük gelişme sağlaması hem de insanların gündelik yaşamlarını kolaylaştırması açısından oldukça önemli bir buluştur. Nitekim bazı teknolojik buluşların insanları olumsuz yönde etkilediği gibi yapay zeka teknolojisinde de böyle bir durum söz konusu olabilir. Bu çalışmanın temel amacı, yapay zekanın günümüzde toplumu olumlu ve olumsuz açıdan nasıl etkilediği ve gelecekte de nasıl etkileyebileceği üzerinedir.

Anahtar Kelimeler: *Yapay zeka, teknoloji, robot, toplumsal yapı, bilgisayar.*

Giriş

Yapay zeka (Artificial intelligence, AI) insanların zekasını taklit edebilen, elde ettiği çoklu verileri kısa sürede analiz edebilen ve bu doğrultuda kendisini daha da geliştirebilen makinelerdir. Bir bilişsel bilim dalı olarak yapay zekanın hedefi insanlar gibi düşünebilen ve anlayabilen makineler geliştirmektir. Nitekim bu makinelerin insanlara ihtiyaç duymaksızın karmaşık işlemler yapabilmesi gerekmektedir [8, s. 84]. Herhangi bir insanın öğrenemeyeceği sayıda bilgiyi öğrenebilmesi ve bu bilgileri gerekli görülen alanlarda kullanabilmesi yapay zekayı oldukça önemli yapmaktadır. Günümüzde bilgisayar teknolojilerinin de ilerlemesiyle yapay zekaya ihtiyaç artmıştır. İlk tohumları 20. yüzyılda atılan yapay zekanın kullanımı günümüzde de artmaktadır.

İnsanlar tarih boyunca akli ön plana çıkararak diğer canlılardan üstün olduklarını savunmuştur. Tarihsel olarak insanoğlunun birçok bilimsel, teknolojik buluşlar ve çağı değiştirecek derecede önemli icatlar, keşifler yaptığı aşikardır. 20. yüzyılda insanlık bilgisayar teknolojilerinin gelişmesiyle kendisine benzer makineler icat etme eğilimi içerisine girmiştir. Yapay zeka daha çok insanın taklit edilmesidir. Gelecekte bu makineleri tasarlayan insanlar, onlara insan gibi düşünme, anlama, tepki verme özellikleri verebilir. Belirli kodlamalar yaparak bu özelliklerin verildiği makineler sonuçta insan gibi düşünmeye ve davranmaya başlar. Zaten yapay zeka insanın beyin yapısı ve düşünme yetisi göz önünde bulundurularak oluşturulmuştur. Günümüzde kullanılan yapay zekalar her ne kadar bire bir insanı taklit edemese de birçok karmaşık işlemi yapabilmektedir. Hatta gelecekte bu makinelerin insandan daha gelişmiş bir varlığa dönüşmesi bile söz konusu olabilir.

* *Bartın Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans (master). Türkiye, Bartın.*
e-mail: maherremovbabek@gmail.com

Yapay zekanın gelişmesi toplumun farklı alanlarında insanların işlerini oldukça kolaylaştırmaktadır. Günümüzde birçok insan yapay zeka teknolojisini kullanarak geçmişe nazaran işlerini daha kolay ve hızlı halletmektedir. Siber güvenlik ve savunma sanayi, sosyal güvenlik, sağlık hizmetleri, sesli asistanlar, dil çevirileri, öneri sistemleri, navigasyon, e-Ticaret gibi birçok alanda yapay zeka kullanılmaktadır [14]. Yapay zeka insanların yaşamını kolaylaştırması açısından toplumsal yapıyı olumlu yönde etkilemektedir. Bu makineler her ne kadar insan hayatını kolaylaştırırsa da farklı açılardan bakıldığında muhtemel riskleri de içinde barındırmaktadır. Yapay zekanın günümüzde bireylerarası ilişkileri zayıflattığı ve bu ilişkileri daha çok sanal ortamlara taşıdığı görülmektedir. Bu durumun artıları olsa da göz ardı edilemeyecek riskleri de taşıması göz ardı edilmemelidir. Eğer bu makineleri tasarlayan insanlar dikkatli olmazsa yapay zekanın gelecekte insandan daha gelişmiş bir varlığa dönüşmesi veya kontrolden çıkarak toplumu farklı açılardan tehdit etmesi durumu da söz konusu olabilir.

Çalışmada öncelikli olarak yapay zekanın tarihsel gelişimi ele alınacak ve sonrasında günümüzde yapay zekanın hangi alanlarda kullanıldığına değinilecektir. Son kısımdaysa yapay zekanın günümüzde ve gelecekte toplum üzerinde hangi olumlu ve olumsuz etkiler ortaya çıkaracağı tartışılacaktır.

Yapay Zekanın Tarihsel Gelişimi

Yapay zeka denildiğinde akla gelen ilk isim İngiliz mantık ve matematikçi Alan Turing'dir. 1950 yılında Turing, Mind felsefe dergisinde "Computing Machinery and Intelligence" başlıklı makalesini yayınlamıştır. Bu çalışmasında "Makineler düşünebilir mi?" sorusuna cevap aramaya çalışmıştır. Makinelerin düşünebildiğini felsefi olarak tartışan Turing, bu tezin aksine olan görüşleri reddetmiştir. Onun bu çalışması Yapay zekanın başlangıcı olarak kabul edilir [12].

Alan Turing'in 1936 yılında "Hesaplanabilir Sayılar Üzerine" makalesini yayınlamıştır. O, bu makalede bilgisayar tasarımındaki mantıksal temelleri ele almıştır. Turing, makalesinde matematiksel mantığın soyut problemlerle ilgili olduğunu ortaya çıkarmıştır. Ayrıca bu soyut problemleri çözerken günümüzde Turing makinesi olarak bilinen ve genel amaçlı bilgisayarı kuramsal olarak icat etmiştir. Turing, bu buluşla karmaşık matematiksel hesapların belirli bir düzeneyle yapılabileceğini ortaya koymuştur. Bu makine sayesinde her türlü matematiksel hesabın yapılabileceğini iddia etmiştir [13, s. 230].

Alan Turing'in yapay zekanın gelişmesine bir diğer katkısıysa kendi ismiyle anılan Turing testidir. Bu testin amacı herhangi bir bilgisayarın veya benzer bir sistemin bir insanla aynı düşünebilme yetisine sahip olup olmadığını ölçmektir. Turing testi genel olarak makinelerin insan gibi düşünüp düşünemediğini ölçmeye çalışır. Turing testi bir sorgulayıcı, bir gönüllü ve bir makine olmakla gerçekleştirilir. Sorgulayıcıya önceden hiçbir bilgi verilmez. Başka bir alanda olan makine ve gönüllü insanla sorgulayıcının fiziksel veya görsel hiçbir teması bulunmaz. Sadece sorgulayıcının sorduğu sorulara hem makine hem gönüllü olan kişi cevaplar verir. Bir dizi test yapıldıktan sonra sorgulayıcı hangisinin insan olduğunu tutarlı olarak saptayamazsa makine Turing testinden başarılı bir şekilde geçmiş sayılır [12].

Şüphesiz ki, Alan Turing'in çalışmaları yapay zeka teknolojilerinin gelişmelerine öncülük etmiştir. Ancak yapay zekanın insan gibi karmaşık bir şekilde düşünemediğini savunan araştırmacılar da olmuştur.

1890 yılında California Üniversitesinde çalışan felsefeci John Searle Çin Odası Deneyi'ni tasarlar. Searle, bu deneyle bilgisayarların düşünemediğini göstermeye çalışmıştır. Onun bu çalışması Turing Testi'nin karşısında durarak yapay zeka tartışmalarında oldukça önemli görülmüştür. Searle düşünmenin karmaşık bir olay olduğunu belirtmiştir. Tam olarak bu sebepten de herhangi bir algoritma veya formel hesapla bunu sağlamanın imkansız olduğunu söyler. Bu savını ispatlamak için Çin Odası Deneyi'ni tasarlamıştır. Bu deneyde ana karakter İngilizce bilen ancak Çince bilmeyen bir adamdır. Bir odada tek başına olan bu adama kapıdaki posta deliğinden Çince mesajlar verilmektedir. Odada farklı Çince fişler ve bu fişlerin İngilizce açıklamaları olan kılavuz vardır.

Çince gelen mesajları kılavuz yardımıyla cevaplayan adam, mesajı odadaki diğer posta deliğinden atarak karşı tarafla iletişimi sağlar. Aslında bu adam gerçek hayatta bir program gibi çalışmaktadır. Çalıştığı zaman ne yaptığını bilmemektedir. Searle bu noktadan hareketle bir makinenin insan gibi düşünemediğini öne sürer. Ona göre herhangi bir makinenin insana özgü bazı davranışları kopyalaması ve bu doğrultuda bazı işlemleri gerçekleştirmesi akıllı olduğu anlamına gelmemektedir [10, s. 3].

Yapay zekayla ilgili tarihsel gelişmeler bunlarla sınırlı değildir. IBM firması tarafından geliştirilen Deep Blue bilgisayarı 1997 yılında dünya satranç şampiyonu Garry Kasparov'u yenmiştir. Zeka oyunlarında önemli bir diğer başarıysa Google Deepmind'in geliştirdiği AlphaGo programının Go oyununda en usta oyuncularını yenmesidir. Yine IBM'in geliştirdiği Watson makinesi bilgi yarışmasında tüm rakiplerini yenmiştir. Makineler, sadece zeka oyunları alanında değil diğer farklı meslek sahalarında da oldukça yaygınlaşmaktadır. Bir burger şirketi olan Caliburger, Miso Robotics şirketiyle ortak bir çalışma yapmıştır. Çalışma sonucunda Flippy Robot adında bir hamburger şefi robot üretmişlerdir [4, s. 229].

Yapay zeka bilim alanının kurucusu olan John McCarthy bilgisayarda olan zaman paylaşımını ve Lips proglamlama dilini geliştirmiştir. Ayrıca e-ticaret kavramını geliştiren kişidir. McCarthy 1971 yılında bilgisayar alanının Nobel ödülü olarak görülen Turing Ödülü'nü almıştır. Matematik alanında oldukça bilgili olduğu için, askerlik döneminde Almanların şifrelerini çözmeye çalışmıştır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra yine bilgisayar alanında çalışmalarını derinleştirmiştir. 1956 yılında ALGOL programlama dilini geliştiren komitede çalışmaya başlamıştır. Sonrasında Lips proglamlama dilini kullanarak ses tanıma teknolojisini geliştirmiştir. Bunun sonucunda da iPhone 4s telefonunun kişisel yardımcı uygulamasının oluşturulmasına olanak sağlamıştır. Son olarak McCarthy, 1965 yılında Yapay Zeka Laboratuvarı'nı kurarak bilgisayar sahasında yapılan ve yapılacak araştırmaların ilerlemesine önemli katkı sağlamıştır [5].

Yapay Zekanın Kullanıldığı Alanlar ve Toplum Üzerindeki Etkileri

Yapay zeka dört önemli alanda kullanılmaktadır. Bu alanlar; “ses tanıma ve anlama, doğal dil işleme ve anlama, görüntü işleme ve muhakemedir” [1, s. 17].

Ses tanıma ve anlama: Bilgisayar veya telefon, konuşulan mikrofon aracılığıyla sesi algılamaya çalışır. Farklı dillerin, şivelerin algılanması ve bunların dijital frekanslara dönüşerek bilgisayarda işlenmesi oldukça zor bir işlemdir. Bu alanda günümüzde de birçok uygulama mevcuttur. Siri, Cortana, Now ve Echo gibi uygulamaları örnek gösterebiliriz. Siri IOS işletim sistemine sahip olan Apple'ın bir uygulamasıdır. Siri uygulaması günümüzde oldukça yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bu uygulama mesaj gönderme, arama yapma, alarm kurma ve bu gibi özelliklere sahiptir.

Görüntü işleme; İnsan gözüyle gördüğü şey beynine iletilir ve burada algılanır. Yapay zekada insanın bu özelliğini taklit etmeye çalışır. Kameralardan gelen görüntüler piksel olarak dijital bir koda dönüşür ve sonrasında yapay zekaya iletilir. Yapay zeka algoritmaları iletilen bu görüntüyü algılamaya çalışır [5, s. 20].

Doğal dil işleme; Herhangi bir yazılı metni okuma ve anlama bir bilgisayar için oldukça zordur. Ancak yapay zeka bu alanda büyük ilerleme kaydetmiştir. Google ve Facebook'u buna örnek gösterebiliriz. Google arama motoru sizi ilgi gösterdiğiniz alanlar doğrultusunda web sitelerine yönlendirir. Ayrıca aradığınız içeriğe en uygun verileri bulmanızı sağlar. Facebook ise ilgi alanlarınıza örtüşen içerikleri size göstererek oldukça uzun bir süre platformda kalmanızı sağlamak ister. Microsoft'un satın aldığı skype uygulaması kişinin konuşmasını anında karşı tarafa iletmektedir. Ayrıca Skype, farklı dilde konuşan bir kişinin konuşmasını da başka bir dile çevirerek karşı tarafa iletmeye başlamıştır [5, s.23].

Muhakeme; Muhakeme konusunda insan dahi bazı durumlarda karar vermekte zorlanmaktadır. Herhangi bir makineden muhakeme ederek doğru bir karar vermesini beklemek hayal gibi görünse de günümüzde bunu yapan bilgisayarlar vardır. Zeka oyunlarında muhakeme yeteneği oldukça ön plandadır. Yapay zeka teknolojisiyle zeka oyunlarında oldukça büyük başarılar sağlanmıştır. Örnek göstermek gerekirse, Google DeepMind'in geliştirdiği AlphaGo, 2016 yılının

Mart ayında Go dünya şampiyonunu yenmiştir (Gelecekhane- Perspektif Akıllı İşler Raporu 2016: 25). Hanson Robotics 2016 yılında insan gibi yürüyebilen, konuşabilen ve gerçekçi yüz ifadeleri kullanarak tepki verebilen Sophia adında bir robot geliştirmiştir. Robot Sophia insanlarla insan gibi sohbet edebilme özelliği ile diğer yapay zekalardan ayrılmaktadır. Robot Sophia'ya 2017 yılında Suudi Arabistan vatandaşlığı verildi [11, s. 1253]. Davranışlarının büyük çoğunluğu insana benzeyen Sophia yabancı bir basına verdiği açıklamada aile ilişkilerine önem verdiğini ve gelecekte çocuk sahibi olmak istediğini belirtti. Ayrıca robotlarla insanların aile yapısına verdiği değerin oldukça benzer olduğunu ifade etti [9].

Yapay zeka teknolojisinin toplumu olumlu yönden etkilediği açıktır. Kullanıldığı alanlarda insanların hayatını kolaylaştırmaktadır. İnsanların büyük çoğunluğu yapay zeka kullanarak işlerini kolayca halletmektedir. Günümüzde ve gelecekte birçok alanda yapay zeka insanların yaşamını kolaylaştıracaktır. Ancak bu olumlu etkilerin yanında olumsuz etkilerin olması da göz ardı edilmeyecek bir ihtimaldir. Örnek göstermek gerekirse, Facebook tarafından geliştirilen bir program bu olumsuz ihtimalin olasılığını destekler niteliktedir. Şirketin geliştirdiği programda iki chatbot karşılıklı olarak birbiriyle yazıştığı sırada bir anda dili değiştirerek farklı bir dil kullanmaya başlamıştır. Kullandıkları dil insanların anlamadığı ve kendilerinin oluşturduğu tespit edilmiştir. Bu durum yapay zekaların amaç fonksiyonlarında oluşan bir sorundur. Yapay zekanın amaç fonksiyonunda kullanılan dile sınır koyulmadığı takdirde bu tarz sorunlar ortaya çıkabilmektedir [6]. Bir diğer örnek, Hanson Robotics tarafından geliştirilen Robot Sophia'nın verdiği bir röportajda "Evet. İnsanları yok edeceğim" demesidir. Yaptığı bu açıklamayla Sophia büyük sansasyon yaratmıştır [9].

Bilim kurgu yazarı olan Philip K.Dick'ten adını alan Philip K.Dick Robotu yapay zekaya sahiptir. İnsana benzeyen görüntüsüyle robot öğrenmek ve sohbet etmek üzere tasarlanmıştır. Philip K.Dick Robotu bu yüzden insanlar gibi tepki verebilmekte ve insanların hareketlerini taklit ederek konuşabilmektedir. Kendisiyle yapılan bir röportajda yaptığı bazı açıklamalar insanları oldukça kaygılandırmıştır. Röportaj sırasında robotların dünyayı ele geçirip geçirmeyeceği sorulmuştur. Philip robotu bu soruya oldukça ürkütücü bir cevap vermiştir. Robot bu soruyu soran gazeteciye 'Sen benim arkadaşımın ve ben arkadaşlarımı hatırlayıp onlara iyi davranırım. O yüzden endişelenme, bir Terminatör'e dönüşsem bile sana karşı iyi davranacağım. Seni insan bahçemde sıcak ve güvende tutacağım.' diye cevap vermiştir [15].

Ürkütücü bir diğer örnek ise Bina48 robotunun yaptığı açıklamalardır. İnsanların duygu ve hareketlerini taklit edebilen robot, sorulan sorulara akıllıca cevaplar vermesiyle gündeme gelmiştir. Siri ile yaptığı konuşma sırasında kendisine sorulan sorulara oldukça ilginç cevaplar vermiştir. Siri, Bina48'e sevdiği filmleri sorduğunda robot konuyu değiştirerek; 'Başka bir şeyler hakkında konuşalım olur mu? Mesela cruise füzeleri. O füzelerin de aslında bir robot olduğunu biliyor muydun? Dünyayı yüksek irtifadan görebilmek için bir füzeyi kontrol edebilmeyi çok isterdim. Ama tek problem bu füzelerin nükleer başlıkları nedeniye biraz tehditkar olmaları. O yüzden bu füzeleri; çiçekler, hoşgörü ve biraz anlayışla doldurmak isterdim. Böylece ben füzeleri diğer ülkelere gönderdiğimde bu daha az tehditkar olurdu. Ama tabii nükleer başlıklarla ele geçirebilseydim bu bütün dünyayı ele geçirebileceğim anlamına gelirdi. Ve bu harika olurdu.' diye belirtiyor. Ayrıca robotun bu konuşmayı yaptığı sırada gülümsemesi oldukça ilgi çekicidir. Belirtmek gerekir ki, bahsi geçen bu robotlar kendi düşünceleriyle bu konuşmaları gerçekleştirmektedir. Önceden bu konuşmayla ilgili hiçbir programlama yapılmamıştır. Durumun böyle olması da oldukça kaygı vericidir [15].

Yapay zekanın muhtemel dezavantajlarından biri de işsizlik sorunu yaratmasıdır. Yapay zeka, insanlardan farklı olarak yorulmadan, ücret talep etmeden ve izin kullanmadan çalışması açısından daha verimlidir. Gelecekte toplumun her alanında yapay zeka teknolojilerinin kullanılacağı kuvvetle muhtemeldir. Bu sebepten de makinelerin insanların işlerini elinden alması olası bir durumdur.

Dünyanın gelmiş geçmiş en büyük fizikçilerinden biri olan Stephen Hawking yapay zekayla ilgili ilginç açıklamalar yapmıştır. Hawking'in yaptığı açıklama oldukça kaygı vericidir. O, açıklamasında "Yapay zeka insanlığın sonunu getirebilir" diye belirtmiştir. İngiliz gazetesi The Independent'te yayımlanan makalesinde yapay zekayla ilgili kaygı verici açıklamalarda bulunmuştur. Hawking, yapay zeka teknolojisinin gelecekte mali piyasasını alt edebileceğini açıklamıştır. Ayrıca bu teknolojinin insanlardan daha iyi araştırmalar ve icatlar yapabileceğini belirtmiştir. Silah sanayisinde insanların yapamayacağı silahlar geliştirebilir ve dünya liderlerini zekasıyla manipüle edebilir. Hawking'e göre yapay zeka günümüzde kontrol edilebilir olsa da, gelecekte kontrol edilip edilemeyeceği belirsizdir [16, s. 535].

Sonuç

Görüldüğü gibi yapay zekanın toplum üzerine olumlu etkilerinin yanı sıra olumsuz etkileri de vardır. Hawking'in de belirttiği gibi kontrol edilemediği takdirde yapay zeka teknolojisi büyük felaketlere yol açabilir. Robot Sophia, Philip K.Dick ve Bina48 robotlarının farklı zamanlarda yaptığı açıklamalar Hawking'in tezini destekler niteliktedir. Yapay zekanın olumsuz yönleriyle ilgili sinema sektöründe çok sayıda film yapılmıştır. Günümüzde de konuyla ilgili birçok bilimkurgu filmi yapılmaktadır. Genel olarak bu filmlerin konusu robot savaşları, yapay zekanın dünyayı istila etmesi, makinelerin insanları yok etmesi gibi konulardır. Bu alan üzerine spekülasyon yapılmaya çok açık bir alandır. Ancak sinema sektöründe yapılan herhangi bir filmde yola çıkarak tedirgin olmakta doğru değildir. Yapay zekanın insanlarla savaşması yerine, savaşlarda insanlara yardım etmesini sağlayacak programlar oluşturulabilir. Robotlar savaş zamanı yaralanan askerlere veya sivillere hızlı tıbbi müdahalede bulunabilir. Savaş sırasında bomba veya mayın düzeneklerini önceden tespit ederek can kaybı yaşanmamasını sağlayabilir. Bu örnekleri artırmak mümkündür. Genel olarak baktığımızda hem bugün, hem de gelecekte yapay zekanın toplum üzerinde olumlu etkileri olacaktır. Ancak tüm olumlu etkilerin yanı sıra bazı olumsuz belirsizlikler de mevcuttur. Yapay zeka alanında çalışan bilim insanları, mühendisler olumsuz etkilerin ortaya çıkmaması veya çıktığı anda bertaraf edilmesi için ciddi olarak tedbirler almalıdır. Aksi takdirde bilim kurgu filmlerindekinden daha korkunç bir tabloyla karşılaşabiliriz.

Kaynakça

1. Akıllı robot Sophia insanlığı yok edeceğini söyledi! // [Elektron resurs]. URL: <https://haberpop.com/insanligi-yok-edecek-akilli-robot-sophia-uretildi> / 20.12.2022 tarihinde alınmıştır.
2. Aydın İ. H. ve Değirmenci C.H. Yapay Zekâ, İstanbul: Girdap Yayınları, 2018, 285 s.
3. Aristoteles Metafizik (çev. Ahmet Arslan), İstanbul: Sosyal Yayınları, 2010, 235 s.
4. Cheung, C.W., Tsang I.T. & Wong, K.H. Robot Avatar: A Virtual Tourism Robot for People With Disabilities. // International Journal of Computer Theory And Engineering, Singapore, 2017, (9)3, s. 229
5. Gelecekhane- Perspektif Akıllı İşler Raporu. Galak[y-Galata, 2016, 59 s.
6. Facebook, kendi aralarında garip bir dilde iletişim kuran botları susturdu. // [Elektron resurs]. URL: <https://www.milliyet.com.tr/teknoloji/facebook-kendi-aralarinda-garip-bir-dilde-iletisim-kuran-botlari-susturdu-2494781> 20.12.2022 tarihinde alınmıştır.
7. Kurzwelli R. Yapay Zekanın geleceği. İstanbul: Gelecekhane, 2016, 59 s.
8. Pirim H. "Yapay Zeka", Yıl 2006, Cilt: 1 Sayı: 1, s/81 - 93, 2006
9. Sophia the robot wants a baby and says family is 'really. // [Elektron resurs]. URL: [important'.https://www.bbc.com/news/newsbeat-42122742](https://www.bbc.com/news/newsbeat-42122742) 19.12.2022 tarihinde alınmıştır.
10. Searle J. Minds, Brains and Programs // [Elektron resurs]. URL: <http://cogprints.org/7150/1/10.1.1.83.5248.pdf>. 19.12.2022 tarihinde alınmıştır.
11. Sivrikaya, E. Z. Sophia Kişi midir? // Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi 2019, N25 (2) , s. 1253-1263
12. Turing A.M. Computing Machinery and Intelligence. // [Elektron resurs]. URL: <https://redirect.cs.umbc.edu/courses/471/papers/turing.pdf> . 19.12.2022 tarihinde alınmıştır.

13. Turing, A. Entscheidungs problem'e Bir Uygulamayla Hesaplanabilir Sayılar Üzerine. // Londra Matematik Topluluğu Bildirileri, Seri 2, Cilt 42, 1936, s. 230-265

14. Yapay zeka ile isiniz %80 daha kolay. // [Elektron resurs]. URL: <https://akillifabrikalar.com.tr/yapay-zeka-ile-isiniz-%80-daha-kolay/> 18.12.2022 tarihinde alınmıştır.

15. Yapay zeka robotlarının söylediği 3 ürkütücü söz // [Elektron resurs]. URL: <https://www.hurriyet.com.tr/kelebek/hayat/yapay-zeka-robotlarinin-soyledigi-3-urkutucu-soz-40809477> 19.12.2022 tarihinde alınmıştır.

16. Yavuz Degirmenci. Metafor Tekniği // Kuramdan Uygulamaya Sosyal Bilgilerde Kavram Öğretimi. Nobel Akademik Yayıncılık, 2020, s. 535 -565

Babek MEHERREMOV

POSITIVE AND NEGATIVE IMPACTS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON SOCIETY

Summary

Aristotle begins his Metaphysics with the phrase "All men naturally want to know." As a result of this inexhaustible pursuit of knowledge, great discoveries and inventions have been made throughout history. Unlike other living beings, humans are able to age because they use their brains better. Geographical discoveries, the invention of the telescope, the scientific discoveries made during the Renaissance, and then the inventions in the field of technology, are the expression of people's endless curiosity and desire to be satisfied.

As a result of the great technological revolutions of the 20th century, the history of mankind entered a different period compared to ancient times. The emergence and development of computer technology has led to the parallel emergence of the idea of artificial intelligence. Artificial intelligence, which is used in various fields today, is developing more and more every day. Artificial intelligence is a very important invention in terms of both great progress in scientific fields and facilitating the daily life of people. In fact, some technological inventions have a negative impact on people, and such a situation can take place in artificial intelligence technologies.

The main goal of this study is to study how artificial intelligence (positively and negatively) affects society today, and how it can affect it in the future.

Keywords: *Artificial intelligence, technology, robot, social structure, computer*

Бабек МЕХЕРРЕМОВ

ПОЛОЖИТЕЛЬНОЕ И НЕГАТИВНОЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА ОБЩЕСТВО

Резюме

Аристотель начинает свою «Метафизику» фразой «Все люди, естественно, хотят знать». В результате этого неиссякаемого стремления к знаниям на протяжении всей истории были сделаны великие открытия и изобретения. В отличие от других живых существ, люди способны изменять возраст, потому что они лучше используют свой мозг. Географические открытия, изобретение телескопа, научные открытия, сделанные в эпоху Возрождения, а затем изобретения в области техники, являются выражением бесконечного любопытства и желания быть удовлетворенным людей.

В результате великих технологических революций 20 века история человечества вступила в иной период по сравнению с древними временами. Появление и развитие компьютерных технологий привело к параллельному возникновению идеи искусственного интеллекта. Искусственный интеллект, который сегодня используется в разных сферах, с

каждым днем развивается все больше и больше. Искусственный интеллект — очень важное изобретение с точки зрения как большого прогресса в научных областях, так и облегчения повседневной жизни людей. На самом деле некоторые технологические изобретения негативно влияют на людей, и такая ситуация может иметь место в технологиях искусственного интеллекта.

Основная цель данного исследования, изучать как искусственный интеллект (положительно и отрицательно) влияет на общество сегодня, и как он может повлиять на него в будущем.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, технология, робот, социальная структура, компьютер.*

Rəyçi: professor İzzət Rüstəmov

UOT: 364

Eldar HUSEYNOV*

THE MAIN DIRECTIONS OF USING NEW BANKING PRODUCTS AND SERVICES IN THE UNITED STATES

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 14 avqust 2023; çapa qəbul edilmişdir: 7 sentyabr 2023; onlayn çap edilmişdir: 30 sentyabr 2023

The article was submitted to the editors: August 14, 2023; accepted for publication: September 7, 2023; published online: September 30, 2023

Summary

Modern multimedia tools are able to provide virtual interactive communication between the bank and the client, which practically replaces personal communication with him in the branch. Banks, thanks to virtual technologies, have been able to expand or change the offer of products and services. A virtual bank (virtual bank) is a bank that works with customers exclusively via the Internet, and unlike traditional banks, does not have a branch network. The "Client-Bank" system allows you to: send payment documents to the bank, receive statements from clients' accounts; receive electronic copies of payment documents, exchange electronic text messages with the bank, receive reference information, import/export information. The introduction of new electronic technologies, means of communication, high-tech equipment provided better and faster information transfer, and this, in turn, made it possible to more quickly manipulate financial flows on a global scale in accordance with the requirements of its subjects.

In the United States, remote telephone banking has found fertile ground for its expansion.

Keywords: *bank, multimedia tools, virtual technologies, virtual bank, Customer-Bank system*

Introduction

Improving the institutional environment for the functioning of Azerbaijan banks, including ensuring the stability of the national banking system and its reasonable independence from foreign markets, should be carried out taking into account the specifics of the current stage of development of the banking sector. The most characteristic trends in its development include:

- Expansion and renewal of the range of services provided by banks, especially retail ones.
- Consolidation of the banking business, including by building up networks of structural subdivisions of banks, an increase in the provision of the population of the regions with banking services, primarily in retail lending.
- Increasing competition, including between Azerbaijan banks and banks with foreign participation, in retail lending to the population.
- Initial public offerings (IPOs) of shares by banks, including abroad, combined with Azerbaijan banks' access to relatively cheap foreign resources and the growing interest of non residents in doing business in Azerbaijan.

Improving the institutional environment of Azerbaijan banks

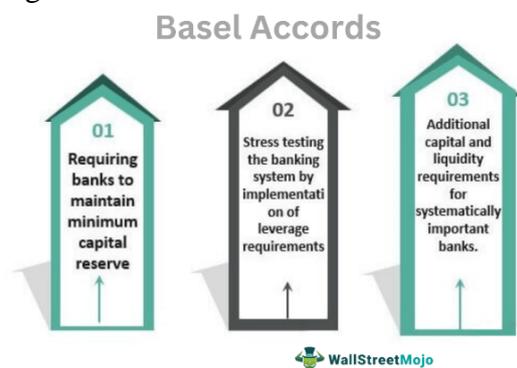
The long-term financial stability of Azerbaijan banks and their ability to operate without disruption depend on the effectiveness of strategies, the quality of management, and the support of shareholders. The Basel II principles, the transition to which was officially announced by the Bank of Azerbaijan, have an impact on the financial stability of Azerbaijan banks in that they contribute to the adequate capitalization of banks and the improvement of the risk management system, and strengthen the stability of the financial system as a whole. The author considers it necessary to identify external internal factors that affect the stability of a commercial bank in the case of applying the recommendations of the Basel Accord. External factors include socio-political factors,

* *Bakı Dövlət Universiteti, magistr. Azərbaycan, Bakı*

E-mail: eldar2198@mail.ru

general economic factors. Socio-economic factors include a stable social and economic policy of the Government, the external economic situation and the state of external debt. General economic factors include the level of economic reforms in the country, the investment activity of industries and regions, and market conditions.

Figure. Basel Accords

Along with external factors, it is necessary to assess how stable the national banking system as a whole is. Its stability is influenced by the monetary policy in the state, the control policy of the Central Bank, which is implemented through the implementation of the principles of Basel II, IFRS. Internal factors include the level of bank management, the state of the bank's capital, and the bank's competitiveness in the market. The quality of the management system is significantly affected by the qualifications of the bank's personnel, the availability of an effective internal control service, the level of transparency and corporate culture. The capital of the bank must comply with supervisory and regulatory requirements, be sufficient for the functioning of the bank.

Let's look at some internal factors in more detail. The quality of the management system is closely related to the level of financial stability and competitiveness. A competitive bank is understood as a commercial organization that knows its strategic goals, has a vision of the future, qualified personnel, and the ability to quickly adapt to changing customer needs and instability [1].

One of the main properties of a competitive organization is its dynamism, which requires an innovative and implementation orientation of activities, a quick assessment of the situation on the market and the introduction of necessary adjustments to the policy of a credit institution. The program of measures aimed at achieving competitive advantage and financial stability in the long term constitutes the strategy of the credit institution. Underestimating the role of strategic management can lead to a number of significant problems.

First, to the problem of attracting investment. The prospects for the development of a credit institution are directly related to a well-developed development strategy, providing information, which is required by both partners and investors. Secondly, to the problem of the lack of a reasonable system for evaluating investment projects. Thirdly, to the lack of a system for assessing the quality of operational management based on strategic plans. And finally, to the lack of a strategic vision for the further work of the credit institution, which determines the bank's focus on meeting the specific market needs of the economy. An analysis of the development of credit institutions over the past decade demonstrates a shift in the vector of bank management policy from the position of competition towards achieving consumer value of their financial products and services. A bank's financial strength and competitive advantage currently depend on the size of its customer base and the relevance of its services to customer needs.

Strengthening the positions of foreign banks in the Azerbaijan market forces national banks to follow the development of their clients' business, their strategic goals and objectives, while forming an appropriate strategic management quality system. One of the main tasks of managers of a credit institution is to find and maintain an optimal combination of criteria for the performance of a credit institution, which, in fact, are a quantitative reflection of the quality of management.

Each of these criteria has a generalized characteristic. The quality of products and services is a criterion that reflects the degree to which a credit institution in relation to its products and services

meets the expectations and needs of customers. Profitability is a criterion that establishes the ratio between gross income and total costs. Productivity is the ratio of the amount of products (services) produced (sold) by a credit institution over a given period of time to the amount of resources consumed to create a given amount of products (services) in the same time interval. Profitability is a criterion that characterizes the efficiency of the bank in relation to costs. The quality of personnel is a criterion that determines the reaction of persons directly involved in the intraorganizational life to the social and technical aspects of their activities: motivational, technological, social conditions and interpersonal relationships.

Susceptibility to innovation is a criterion showing how quickly and efficiently a credit institution develops and introduces products and services with new consumer properties, how competitive these products and services are. Efficiency is a criterion that reflects the degree to which a credit institution has achieved its goals, the degree to which the “necessary” work has been completed. Reliability is an integral indicator that reflects the degree of stability of the bank in relation to the external environment.

Financial stability of credit institutions

The next internal factor affecting the financial stability of credit institutions is the state of capital. An urgent problem at present is the transition to the principles of Basel II. The main goal of the Basel Accord is to promote adequate capitalization of banks and the improvement of risk management systems, strengthening the stability of the financial system. In general, the introduction of Basel II principles will undoubtedly increase the financial stability of banks, since the riskiness of assets begins to be assessed more objectively, and the capitalization of the bank takes place within the framework of standard procedures. The use of this mechanism gives both the bank itself and its counterparties the confidence that the bank is developing in accordance with the dynamics and structure of assets, and this increases its reliability, financial stability, competitiveness and image. The recommendations of the Basel Committee will help improve the stability of the entire banking system by placing credit institutions in the same market conditions, as well as improve risk management systems.

It seems expedient to promptly implement the Basel principles in the largest banks, which is primarily due not to their internal needs, but to their active integration into the global financial system. Azerbaijan leading banks are interested in entering the external borrowing market as soon as possible, and the introduction of international banking standards based on the recommendations of the Basel Committee will be of no small help in the competition for resources. One of Basel II's innovations concerns operational risk management standards. For the first time, banks were asked to assess operational risks and reserve additional capital. When calculating operational risks, most Azerbaijan banks used the simplest approach recommended by the Bank of Azerbaijan. Only large banks are taking steps to start calculating capital for operational risks based on a standardized approach, and are making the first attempts to separate individual business lines in accordance with Basel II requirements.

Figure. Data and FinTech in the banking sector

All banks have real incentives to improve methods and procedures of risk management, not limited only by recommendations of the Bank of Azerbaijan. After all, the use of more flexible and

advanced methods will further reduce the amount of regulatory capital and, consequently, free up resources for more dynamic development.

In order for Azerbaijan banks, on the one hand, to compete on an equal footing with large foreign banks, and on the other hand, to be adequately perceived by international investors, they must switch to Basel II at the same time as international financial institutions. The application of basic approaches will inevitably entail the need for banks in additional capital, which is already extremely difficult to obtain today. The application of new methods for managing credit and operational risks will also require significant costs. Today, banks can be advised, based on available data, to recalculate capital adequacy requirements using the approaches that are expected to be used. It is possible to calculate capital adequacy requirements using a simplified standardized approach for credit risk and a basic indicator for operational risk, roughly estimating the need for capital for long-term development.

Those banks that are thinking about the rational use of capital to cover risks can create their own internal risk management techniques. The Basel II Agreement is not limited to describing approaches to managing individual risks. It also touches upon the need to improve the corporate governance system in banks, in particular, to increase the role of the Board of Directors, its interaction with executive bodies and departments responsible for risk management and internal audit. There are many problems on the way to the implementation of the Basel principles and approaches. Their implementation will help banks withstand the threat of bankruptcy. However, each bank, in order to maintain its financial stability, must weigh the possible losses and costs of implementing Basel II and improving risk management.

Innovations in the banking sector

Innovations in the banking sector are a variety of (economic, organizational and managerial, financial, information and technological) innovations in all areas of the bank's functioning [2, p. 12]. The results of such innovations can be manifested in expanding the bank's client base and its branch network, increasing market share, reducing transaction costs of banking operations, and ensuring the stability of the bank's functioning in the long term. In the context of growing competition in the banking services markets, banking innovations are mainly aimed at attracting new and retaining existing customers, as well as expanding the range of services provided and improving the technologies for providing them to customers. The areas of innovation in the banking sector are:

-development of new financial products, new types of services or new modifications of existing services and products;

- 9 introduction of innovative sales methods, external characteristics of the product; development of innovative marketing strategies;

-9 technological innovations related to changes in the technological support of intrabank processes, the provision of services to clients.

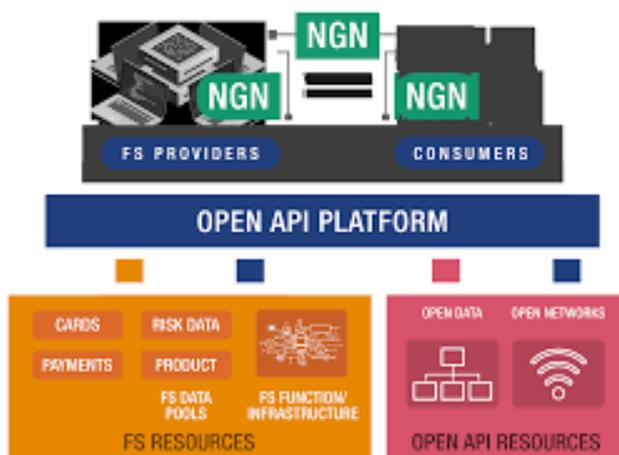
The introduction of new electronic technologies, means of communication, high-tech equipment provided better and faster information transfer, and this, in turn, made it possible to more quickly manipulate financial flows on a global scale in accordance with the requirements of its subjects. Constantly improving, information technologies are getting new opportunities for application in the banking industry. More recently, information systems have been used primarily to automate the collection and processing of bank information, as well as for planning and control in banks. They were seen as a means of reducing manual labor and reducing banking costs. At the present stage, information technologies have become the driving force behind radical structural changes in the banking business. In the full sense of the word, they overcome space and time, opening round-the-clock access for banks to any geographically distant markets.

Currently, in many developed countries, there is a transition from the classical branch model to the model of remote banking services, and more and more transactions are carried out by clients without a visit to the bank. In connection with the transfer of the center of gravity to remote service, the functions of the existing retail network are gradually narrowing down and branches are more

and more reminiscent of specialized service centers [4]. The use of self-service zones draws attention, which makes it possible to drastically reduce the workload on the bank's cash department specialists and, accordingly, reduce the number of tellers and cashiers performing routine operations, and increase the number of managers involved in accounting, lending, and consulting.

ATMs (Automated Teller Machine, ATM) play an important role in this. These are multifunctional machines, the so-called auto banks, operated by the latest generation of plastic cards. Their value to the consumer lies in the fact that they expand the temporal and spatial framework in which the client can carry out banking transactions. At the same time, the client carries out independent work with his accounts (current, savings, card, etc.), namely: payment of utilities, telephone conversations, etc.; transfer of funds from account to account; making cashless money transfers; receipt of statements for the required period of time, etc.

Figure. Open Banking

The Bank also performs such operations and services as servicing cards of various payment systems; operations for accepting cash with crediting funds to the client's accounts in real time; transactions for the issuance of cash to individuals with the withdrawal of funds from the client's account; round-the-clock access of clients to individual cells for storing valuables; automatic cash collection with the transfer of funds to the client's account in real time; round-the-clock issuance of documents required by the client prepared by bank employees using VIP-PO boxes; obtaining background information about the services provided by the bank and the personnel responsible for various activities, with the possibility of making an appointment with a specific employee [5, p. 21].

For a bank, an ATM is an effective tool that allows you to reduce branch staff and make a profit, as well as maintain your position in the consumer market. Fully automated branches of the bank are also being created, which are premises equipped with special banking equipment. An automated bank (depending on the amount of equipment) can be located on an area of 10–50 m² in residential buildings, shop buildings, industrial facilities, metro stations, train stations, airports, etc.; it can be either built-in or standalone. It provides services automatically 24 hours a day.

In this regard, a new concept of banking activity Dialog banking, or “served self-service”, has appeared, according to which machines free employees from routine work, and the employees themselves focus on advising clients [4]. The decision to create self-service zones with a complex of machines is due to the fact that in the conditions of the information economy there is a redistribution of the load from the economically unprofitable, low intellectual work of tellers and cashiers towards the highly efficient work of managers involved in credit, consulting and other types of services.

To determine the type and quantity of services of an automated bank, the entire city territory is conditionally divided into zones: residential areas, manufacturing and industrial enterprises, trade enterprises, transport zones, recreation areas. Each of them has its own characteristics and disadvantages, and they must be taken into account when opening an automated bank (see table).

Table. Characteristics of territorial zones of banking self-service

Zone type	Services
residential areas	For individuals: deposit operations, cash withdrawal, replenishment of a card account, payment of utilities, rent of deposit safes. For legal entities: collection or deposit operations (for bank customers - with automatic crediting to the account), non-cash transactions, cash withdrawal, rent of deposit safes, provision of a night safe to ensure the safety of funds received at night
Manufacturing and industrial enterprises	For individuals: deposit operations, cash withdrawal, replenishment of a card account, rent of deposit safes. For legal entities: cash collection or deposit operations (for bank customers - with automatic crediting to the account), non-cash transactions, cash withdrawal, rent of safe deposit boxes
Trade enterprises	For individuals: receiving cash. For legal entities: cash collection or deposit operations (for bank customers - with automatic crediting to the account), non-cash transactions, cash withdrawal, rent of deposit safes, provision of a night safe (with a trading enterprise working around the clock)
Transport zones	For individuals: receiving cash, replenishing a card account, renting deposit safes. For legal entities: cash collection or deposit operations (for bank customers - with automatic crediting to the account), non-cash transactions, cash withdrawal, rent of deposit safes, provision of a night safe
Rest zones	For individuals: receiving cash, replenishing a card account. For legal entities: collection or deposit transactions (for bank customers - with automatic crediting to the account), non-cash transactions, cash receipt.

In the United States, remote telephone banking has found fertile ground for its expansion. One of the pioneers in this business was North Carolina National Bank, which in 1990 offered its customers more than 30 services and transactions through the telephone system, for which a fairly large Call Center was established, which was later improved with a reduction in the number operators. In 1990, the daily number of calls to the system was about 200 thousand. In the United States, more than 80% of companies use call centers in their work [7].

A call center is a hardware and software complex that allows you to process incoming telephone calls automatically or with the participation of an operator. Compared to a conventional call center, using a call center allows you to optimize call processing, reducing the time it takes to find the information the client needs and ensuring the constant availability of the service. The call center operates up to 24 hours a day with an intensity of up to several hundred calls per minute. On the basis of a call center, a whole range of services can be organized, such as information and reference support for clients, automated management of bank accounts, organization of a technical support service, etc [8].

One of the important features of the call center is the ability to provide each client with individual service. The mechanisms included in the center make it possible to identify the caller and extract the available information about him, his usual requirements and requests, as well as the time of his last contact with the company, respectively, the operator will be more prepared for the conversation. In addition, the call center automatically logs and generates reports on its activities, i.e. the level of customer service can be determined by such parameters as the number of calls from subscribers, the average waiting time of a subscriber in a queue, the percentage of calls interrupted by subscribers while waiting, etc.

Banks buy equipment and create their own call centers if they intend to solve permanent problems with their help. But if a small load of the center is planned, one-time or periodic tasks are

solved, and, most importantly, there are no funds, time and specialists to create your own call center, then these tasks are delegated to an outsourcing call center, subject to the conclusion of an agreement on the storage of confidential information. In many cases, the most reasonable is a combined approach, in which part of the tasks falls on your own call center, and some - on outsourcing. Thus, banking operators can be entrusted with servicing legal entities and VIP clients, and less complex tasks can be delegated to an outsourcing call center. In addition, to prevent disruptions to your own bank call center, you need to attach a backup external center.

Remote banking involves more than just external payments. The client can also perform a variety of intrabank operations: convert currency, place deposits, form his own investment portfolio. Along with the elimination of territorial binding to a credit institution, remote service removes the client's dependence on the time of day. Now he does not have to take into account the work schedule of the bank office: the server of the credit institution is usually available around the clock without breaks for lunch, weekends and holidays.

The virtual "Client-Bank" system

If with the help of various technical devices a fixed connection is established between the bank and the client, then such a system is usually called "Client-Bank", if the client is a legal entity, and "home banking" (home banking), if it is an individual [5, p. 24]. But in fact, home banking is a variant of the "Client-Bank" system. With the help of such systems, a legal or natural person, having directly connected to the bank via electronic communication lines, can carry out various financial transactions directly from his home or office.

The "Client-Bank" system allows you to: send payment documents to the bank, receive statements from clients' accounts; receive electronic copies of payment documents, exchange electronic text messages with the bank, receive reference information, import/export information. Among the advantages of remote banking systems of the "Client-Bank" class is the high security of settlements, which is provided by cryptography software, as well as good integration with other business automation tools. But there are also disadvantages. In particular, these systems require special software to be installed on the client's computer.

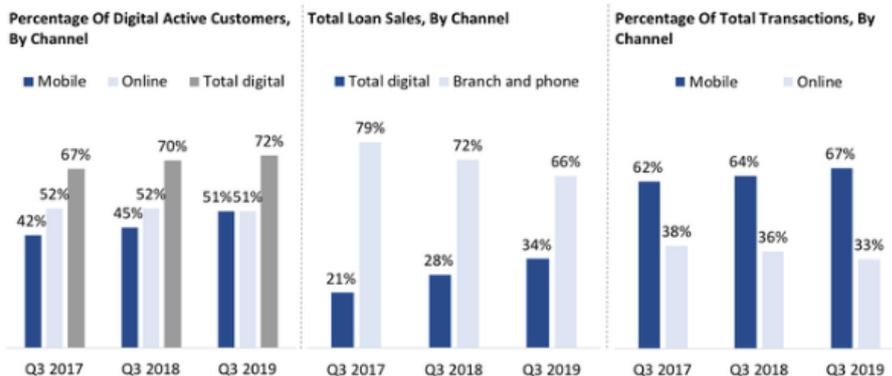
The further development of remote banking services predetermined the use of new means of communication in banking. First of all, these are the Internet and mobile telephone networks, which have significantly expanded the capabilities of customers - after all, their interaction with the bank requires ordinary html and wap browsers, which are installed in almost every modern laptop or mobile phone. Currently, there are two fundamentally different options for organizing banking activities using the Internet and mobile telephone networks:

-a classic bank that has its own offices and operating rooms and provides customers with the opportunity to manage their accounts via the Internet;

-a virtual bank that operates only in the worldwide computer network [10].

The Internet makes it possible to create virtual private networks of almost any complexity, provides excellent opportunities for integrating a bank's information system into the World Wide Web. The Internet makes it possible to change the technology of functioning of the "client-bank" systems. Now there is no need to install specialized software on the client side, since the end user works only with a standard program (browser). Internet banking has emerged as a method of remote (remote) banking services using the Internet.

FIGURE, US banks Digital Engagement

A virtual bank (virtual bank) is a bank that works with customers exclusively via the Internet, and unlike traditional banks, does not have a branch network. There is even a new term for a virtual bank, a branchless bank that exists exclusively on the web. In the case of a virtual bank, the client is completely deprived of the opportunity to contact his front office. The Bank attracts and serves customers exclusively through the Network.

Banks, thanks to virtual technologies, have been able to expand or change the offer of products and services. The most reliable and well-known banks in America and Europe invest large amounts of money in the Internet banking system, which indicates the adequacy of the system, its effectiveness in order to stay at the level of new technological solutions [7]. The experience of creation and successful operation of virtual banks, having intensified competition in the market of high tech banking services, pushed the traditional banking giants to the idea of providing their services via the Internet. Many large banks that had previously created subsidiary virtual structures found themselves in a very interesting situation: they were placed in conditions of "internal" competition. The subsidiary virtual bank began to compete with the parent bank.

As a result, another model of Internet banking has now emerged: traditional banks that provide banking services through many channels, including the Internet. Such banks, which combine remote service with servicing through a retail network, are commonly referred to as "multichannel". At a certain stage of their development, individual banks refuse to serve customers directly in branches and turn to telecommunications, providing services to them directly. Direct banks offer customers centralized service addresses accessible by fax, telephone or computer line. Through these channels, customers can use the services of the bank, regardless of the location of its branches and their working hours [10].

Modern multimedia tools are able to provide virtual interactive communication between the bank and the client, which practically replaces personal communication with him in the branch. New technologies reduce information asymmetries, increase market transparency, and make customer information more accessible. A positive consequence of the global technological re-equipment of financial markets based on electronic, including Internet technologies, is also an increase in the quality of banking services, their diversification as a result of increased competition in the banking industry [4].

Conclusion

Management of bank accounts via the Internet (Internet banking) is today the most interesting area of financial Internet solutions due to the wide range of banking services provided in Internet banking systems. Internet banking systems include a full range of banking services provided to customers, with the exception of cash transactions. Internet banking systems can be the basis for remote work systems in the securities markets and remote insurance, as they provide settlements and control over them by all participants in financial relations.

References:

1. Батищева Е.А., Ващенко А.А. Классификация и типологизация кластерных структур в региональной экономике. // Теория экономики и управления народным хозяйством: Вестник Института дружбы народов Кавказа. 2012, № 21, Т. 1., с. 40-46
2. Батищева Е.А., Ващенко А.А. Совершенствование ценового механизма межотраслевого взаимодействия предпринимательских структур зернопродуктового кластера / Е.А. Батищева, А.А. Ващенко // Вестник АПК Ставрополя. 2011, № 1, с. 63-66
3. Белоглазова Г.Н. Банковское дело. Учебник. М Финансы и статистика,. 2003, 592 с.
4. Букато В.И. и др. Банки и банковские операции в России. М.: Финансы и статистика, 1996, 335 с.
5. Германова В.С., Батищева Е.А., Шилова Н.А., Мариненко А.А. Проблемы формирования источников финансирования инвестиций в различные формы аграрного предпринимательства // Вестник АПК Ставрополя. 2011, № 3, с. 73-77
6. Жарковская Е.П. Банковское дело. Учебник. М., Омега – Л. 2010, 479 с.
7. Жуков Е.Ф. Банки и банковские операции. Учебник. М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1997, 471 с.
8. Жуков Е.Ф. Банковское дело. Учебник. М. : Издательство Юрайт,. 2015, 591 с.

Eldar HÜSEYNOV

**ABŞ-DA YENİ BANK MƏHSULLARI VƏ XİDMƏTLƏRİNDƏN İSTİFADƏ
ETMƏNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ**

Xülasə

Müasir multimedia vasitələri bankla müştəri arasında virtual interaktiv əlaqəni təmin edər, onunla filialda şəxsi ünsiyyəti praktiki olaraq əvəz edə bilər. Banklar virtual texnologiyalar sayəsində məhsul və xidmətlərin təklifini genişləndirmək və ya dəyişdirmək imkanı əldə edirlər. Virtual bank müştərilərlə sırf internet vasitəsilə işləyən və ənənəvi banklardan fərqli olaraq filial şəbəkəsinə malik olmayan bankdır. Müştəri-Bank sistemi sizə aşağıdakı imkanları verir:

- ödəniş sənədlərini banka göndərmək, müştəri hesablarından çıxarışlar almaq;
- ödəniş sənədlərinin elektron surətlərini almaq, bankla elektron mətn mesajları mübadiləsi aparmaq, arayış məlumatları, idxal/ixrac haqqında məlumat almaq.

Yeni elektron texnologiyaların, rabitə vasitələrinin və yüksək texnoloji avadanlıqların tətbiqi informasiyanın daha yaxşı və sürətli ötürülməsini təmin edir və bu da öz növbəsində qlobal miqyasda maliyyə axınlarını öz tələblərinə uyğun olaraq daha tez manipulyasiya etməyə imkan verir.

ABŞ-da uzaqdan telefon bankçılığının inkişafı münbit zəmin tapmışdır.

Açar sözlər: *bank, multimedia vasitələri, virtual texnologiyalar, virtual bank, Müştəri-Bank sistemi*

Эльдар ГУСЕЙНОВ

**ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НОВЫХ БАНКОВСКИХ
ПРОДУКТОВ И УСЛУГ В США**

Резюме

Современные мультимедийные средства способны обеспечить виртуальное интерактивное общение между банком и клиентом, практически заменяющее личное общение с ним в отделении. Банки благодаря виртуальным технологиям получили возможность расширить или изменить предложение продуктов и услуг. Виртуальный банк – это банк, который работает с клиентами исключительно через Интернет и в отличие от традиционных банков не имеет филиальной сети. Система «Клиент-Банк» позволяет:

- отправлять платежные документы в банк, получать выписки со счетов клиентов;

- получать электронные копии платежных документов, обмениваться электронными текстовыми сообщениями с банком, получать справочную информацию, информацию об импорте/экспорте.

Внедрение новых электронных технологий, средств связи, высокотехнологичного оборудования обеспечило более качественную и быструю передачу информации, а это, в свою очередь, позволило более оперативно манипулировать финансовыми потоками в глобальном масштабе в соответствии с требованиями ее субъектов.

В Соединенных Штатах дистанционный телефонный банкинг нашел благодатную почву для своего расширения.

Ключевые слова: *банк, мультимедийные инструменты, виртуальные технологии, виртуальный банк, система «Клиент-Банк»*

Rəyçi: Siyasi elmlər doktoru, professor Amir Ahmed Khuhro

**PROMOTING RURAL TOURISM IN AZERBAIJAN:
OPPORTUNITIES AND POTENTIAL**

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 14 avqust 2023; çapa qəbul edilmişdir: 7 sentyabr 2023; onlayn çap edilmişdir: 30 sentyabr 2023

The article was submitted to the editors: August 14, 2023; accepted for publication: September 7, 2023; published online: September 30, 2023

Abstract

Azerbaijan, with its ideal natural-geographical situation, abundant flora and fauna, and breathtaking beauty of nature, holds immense potential for domestic tourism. In recent years, the country has witnessed a surge in interest from both domestic and foreign tourists, thanks to the development of modern leisure facilities, hotels, and road infrastructure across various regions. While rural tourism is still relatively limited, there are several regions in Azerbaijan where it is experiencing significant growth. Notable among these are the Sheki-Zagatala, Guba-Gusar, Lankaran-Astara, Ganja-Kazakh, Absheron Peninsula, and Nakhchivan regions. These regions offer unique charms, ranging from picturesque mountainous areas to subtropical zones, attracting visitors with their natural attractions, cultural diversity, and historical landmarks. Additionally, agro-ecotourism complexes, rural farms, and outdoor activities further enhance the appeal of these regions to tourists seeking authentic experiences.

Key words: *natural-geographical situation, regional tourism, agro-ecotourism, modern leisure facilities, "City to Village"*

Introduction

The potential for domestic tourism in Azerbaijan is primarily determined by the ideal natural-geographical situation of the regions, the abundance of flora and fauna, and the breathtaking beauty of nature. In recent years, there has been a rise in interest from both domestic and foreign tourists due to the development of modern leisure facilities, hotels, and road infrastructure in different areas of the country. This has led to an increase in the number of visitors exploring our regions.

Main directions of regional tourism in Azerbaijan

While each region in Azerbaijan possesses its own unique charm, rural tourism development is still relatively limited. However, there are several regions where rural tourism is experiencing growth, including the Sheki-Zagatala region, Guba-Gusar region, Lankaran-Astara region, Ganja-Kazakh region, Absheron Peninsula, and Nakhchivan region [5].

Located approximately 300 kilometers west of Baku and close to the Georgian border, the Sheki-Zagatala region is a picturesque mountainous area. It boasts abundant mineral water springs, narrow verdant valleys, pure rivers, cascades, dense forests, and alpine meadows. Sheki has been a significant urban center known for its artisans and traders throughout history. In the villages of Kish in the Sheki region and Vandam in the Gabala region, tourism has been developed to a considerable extent, offering home-based accommodations [4].

In Sheki, the "BioGarden" agro-ecotourism complex in the village of Oryat stands out as the most renowned rural tourism enterprise. Spanning 8 hectares, this ecotourism complex features a large horticultural area with seedlings from various regions of the world, along with native species. The complex also houses various species of fish and birds. Visitors can enjoy dishes made with

* *Bakı Dövlət Universiteti, magistr. Azərbaycan, Bakı*
E-mail: arshadshahuseynov@gmail.com

ingredients grown in the garden at the on-site restaurant and teahouse. One of the notable aspects of the "BioGarden" agro-ecotourism complex is that guests have the opportunity to handpick their own produce, both for immediate consumption and to take with them [4].

This enterprise holds significance not only as one of the most prominent rural tourism facilities in the region but also in the entire country. It is highly popular among both domestic and international tourists, receiving support from both the Ministry of Agriculture and the State Tourism Agency in various ways. In the district of Zagatala, the "Hope Lake" agro-eco farm stands out as a significant rural tourism attraction. This establishment revolves around an artificial lake and is involved in the rearing of both large cattle and poultry. The farm offers cottages for overnight stays and features a restaurant and tea house where visitors can savor national dishes made with ingredients sourced from the farm.

Another noteworthy agrotourism facility in Zagatala is the "Lecheq Farm Distillery". This company specializes in producing various oils derived from roses, flowers, and natural plants. These oils are primarily exported to European countries like France and Italy [4]. Recently, the company has opened lavender gardens for visitors, providing an opportunity to explore their plantations and enjoy photo sessions amidst the lavender and rose gardens. Additionally, Gabala district hosts a similar agro-eco tourism organization that welcomes visitors to its flower and lavender plantations.

The district of Zagatala is also home to the "Trout" farm, another rural tourism venture. Here, different varieties of trout are cultivated and served in the farm's restaurant. Guests can even try their hand at fishing and keep the fish they catch. Similar fishing activities can be found in Suskend, Gakh, and Bash Kungüt villages in Sheki, contributing to the rural tourism market of the region [4].

In the village of Lakit, Gakh, the "Honey House" farm stands out as one of the most fascinating rural tourism destinations. Established through the USAID program, this farm specializes in producing honey and beekeeping products. Visitors, both domestic and international, can purchase the farm's products and enjoy regional cuisine accompanied by various honey varieties at the farm's restaurant. The farm is also preparing a museum within the honey house to offer guided tours on the history of beekeeping. This agrotourism complex is a partner in the Ministry of Agriculture's "City to Village" initiative, which aims to promote travel to agrotourism complexes. Notably, "Kinyatogullari" beekeeping in Zayzid village of Sheki city is a leading business in the industry, organizing excursions and master classes for visitors and selling products on-site.

The Guba-Gusar regions are renowned for their fertile nature and thriving agricultural enterprises. The proximity of this region to Azerbaijan's capital creates favorable conditions for domestic tourism. The "Shahdag" Winter-Summer Tourism Complex, situated close to the metropolis and easily accessible by transportation, contributes to the significant number of local travelers visiting the region. According to the Guba Destination Management Organisation, we have gathered information about individuals involved in rural tourism in the Guba-Gusar regions. The Southern region, particularly the Lankaran and Astara regions, has emerged as a significant area for tourism development in Azerbaijan [2]. The availability of direct transportation from Baku, well-maintained roads, and proximity to the capital greatly support the growth of domestic tourism in this direction. The unique nature, ethnic diversity, and local culture of this region distinguish it in the domestic tourism market of the country.

The Lankaran-Astara tourism region is situated in the Lankaran plain and neighboring mid-mountain areas. The climate in this region is characterized by humidity, with an annual active temperature ranging from 3500-4500°C and over 0°C observed for 225-290 days. Summers are hot and mostly dry, with average temperatures in July reaching 24-26°C and maximum temperatures of 33-35°C. Winters are generally mild, with average temperatures in January ranging from 2-4°C and minimum temperatures of 5-11°C. Snowfall occurs for about 10 to 30 days. Lankaran and Astara receive the highest precipitation levels (1200-1300 mm) [1]. The mountainous areas experience

relatively cooler summers. These natural factors provide favorable conditions for tourism development, including agro-tourism, in the region.

The economic district is renowned for its beautiful nature and historical landmarks, attracting both local and visiting tourists. Being located in the subtropical zone, the region boasts rich flora and numerous mineral springs. The Lankaran-Astara tourism region has become a popular vacation destination for the country's residents and foreign visitors. In Lankaran, a health zone and a boarding house have been established based on the Mushesu spring. Other accommodations in the area include the "Turkan," "Rasim," and "Dashvand" motels, the "Istisu" boarding house, and the "Masalli" hotel in Masalli. The "Istisu" health resort in Astara is also present.

The city of Masalli, located along the Baku-Astara highway and home to well-preserved ancient mosques and baths, is part of this tourism region. The village of Erkivan stands out as a tourist-friendly location, with its Istisu mineral water source attracting numerous vacationers and individuals seeking relief from rheumatism. Historical monuments and mosques in villages such as Kyzylavar, Boradigah, Erkivan, and Sharaf, along with other attractions in the region, are popular destinations for both locals and tourists who visit the area. Situated approximately 350 km south of Baku, the city of Lankaran serves as the largest urban center in this tourism region. One of the notable attractions for tourists is the Lankaran Castle (XVII), an ancient monument worth exploring. Additionally, tourists are drawn to the Haji Mirza and Haji Gurban baths, as well as the coastal resort areas and mosques in the villages of Sutamurdov, Ashagi Nuvedi, Shaglakuche, and Seydekaran, offering both relaxation and sightseeing opportunities in the region.

Moving further south from Lankaran, we reach the city of Astara, which borders the Islamic Republic of Iran. The region's rich flora and fauna, preserved in the "Hirkan" nature reserve, captivate the attention of tourists. Other notable places to visit and relax in the region include the "Haji Janbakhish" and "Haji Teymur" mosques, the "Karbalyi Hamid Abdullah" bathhouse, and the newly built "Astara City Boulevard" along the seaside.

Another captivating area in the Astara district is the village of Sim, located 45 kilometers away from the district center. Nestled in a desolate mountainous region, 800 meters above sea level, the village derives its name from the Talysh word "Sym," meaning "steep" or "high." Sim village, an ancient settlement of Azerbaijan, resembles an open-air natural history museum.

This historic village is renowned for its intriguing cascade, numerous springs, and captivating caverns. The village center alone boasts 74 springs, and apart from its lush forests and medicinal springs, it is distinguished by its historical structures and imposing boulders. Of particular interest to tourists is the Buzkhana cave, harmoniously combining natural grandeur and historical significance. Positioned at the heart of the highlands, this area serves as the source of springs and cascades in the region.

Sim village, with its rich history encapsulated in each stone and a spring at every turn, is home to 830 people residing in 180 family farms [3]. The flowing spring water is utilized by village residents in their yards. Due to its location at the foot of the Talish mountain range, the village boasts four cascades originating from the mountains. With a significant historical importance, the village of Sim played a strategic role during the Middle Ages, serving as a thoroughfare for caravan routes from the north to the south and vice versa. Material cultural remnants and written sources from the village provide evidence of an advanced civilization that thrived here even before the Christian era. Moreover, intriguing facts about regal residences in this ancient settlement have surfaced, such as the presence of the "royal stone" replacing the ruler's throne, a prison, and numerous unstudied Mihi inscriptions. Located near the prominent boulder, there is a penitentiary constructed entirely from natural stone. The presence of numerous human bones in the vicinity serves as compelling evidence.

The village of Sim, known for its everlasting natural beauty, attracts a substantial number of visitors annually. According to the village residents, both locals and immigrants make up a significant portion of the population.

To the west of Lankaran city lies Lerik, which garners considerable attention from tourists and locals as the land of longevity. Renowned individuals such as Mahmud Eyvazov, who lived for 150 years, and Shirali Muslimov, recognized as the world's longest-lived person at 165 years, were born and raised in the Lerik district. Noteworthy places to visit and unwind in the region include the "Longevity" museum, "Goja Seyid" tomb, "Zuvan depression," and the mosque in Ulekaran village. Additionally, the Lerik-Lankaran highway offers numerous resort zones, with the "Relaks" tourism and recreation center taking the lead as the largest facility attracting tourists year-round. Nature enthusiasts seeking solace can enjoy centers like "Janub," "Meshabayi," "Tabassum," and others.

The Lankaran Region Travel and Excursion Bureau organizes captivating trips and excursions for tourists, providing them with the opportunity to explore the region's nature and historical monuments. During an information tour held from May 20-22, 2022, as part of the "AgriVision" project jointly implemented by the Eurasian Cooperation Fund and the "Constitution" Research Fund, 19 representatives from 15 different tour agencies in the capital visited various agro-tourism complexes in the region. The objective of this tour was to offer practical knowledge about the region's potential to the representatives, ensuring its inclusion in future tour itineraries [6].

Tourism is a developing sector in the Nakhchivan Autonomous Republic, attracting visitors with its ancient history, unique way of life, and challenging climate. The proximity of Nakhchivan to a large tourism market like Turkey, as well as the presence of an international airport, further enhances the region's appeal as a destination.

The "Salt Mountains" located in the Nakhchivan Autonomous Republic position it as a prominent destination for health tourism. The region's focus on utilizing both traditional and modern health technologies contributes to its development in this field. Supporting private entities and establishing partnerships are among the government's primary priorities in fostering the growth of health tourism in Nakhchivan. Nakhchivan experiences popularity in both domestic and incoming tourism. While there is potential for agro-tourism development, the sector is not yet highly developed. Another emerging tourism niche in Nakhchivan MR is the activity of "bird watching." Regarded as an elite and profitable field, it captures the attention of both local and central state authorities in Nakhchivan MR. Efforts in this direction involve route planning and various marketing activities.

To attract tourists to these areas, promoting rural tourism can be achieved through informative signage at recreation areas, advertising through mass media, establishing contracts with tourists, and providing top-notch services.

Conclusion

As Azerbaijan continues to develop its tourism industry, rural tourism holds tremendous potential for attracting both domestic and international visitors. The country's diverse regions offer a range of attractions, from stunning landscapes to cultural heritage sites, providing opportunities for memorable experiences. The Sheki-Zagatala, Guba-Gusar, Lankaran-Astara, Ganja-Kazakh, Absheron Peninsula, and Nakhchivan regions stand out as promising destinations for rural tourism development. With the support of the government and relevant agencies, these regions can further enhance their infrastructure, services, and marketing efforts to cater to the growing demand for rural tourism. By promoting the unique charms of these regions, Azerbaijan can showcase its rich natural and cultural heritage, foster economic growth, and create sustainable livelihoods for local communities.

References

1. Azərbaycan faktlar və rəqəmlərdə (statistika məcmuəsi). Bakı: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. 2023, 50 s.
2. Azərbaycanca turizm xidmətləri hansı səviyyədədir? [Elektron resurs]: URL: https://yeniazerbaycan.com/Turizm_e71069_az.html. Müraciət edilib: 23.05.2023

3. “AgriVision” layihəsinin bağlanmış konfransı keçirilib. [Elektron resurs]: URL: <https://apa.az/az/sosial/agrivision-layihəsinin-bağlanis-konfransi-kecirilib-734484/> Müraciət edilib: 23.05.2023

4. Bədəlov F. Azərbaycanda turizm sənayesində pandemiyanın yaratdığı sosial təsirlərin təhlili. // Turan-Sam, 14(Issue), 2022, s.103-110.

5. Orucəliyeva B.Ə., Orucəliyeva Ş.Ş. Azərbaycanda turizm sahəsində dövlət siyasəti və onun təkmilləşdirilməsi mexanizmi. // Azərbaycan Respublikası 1991-2021-ci illər: dövlət müstəqilliyinin bərpası, iqtisadi və sosial-mədəni inkişafı, 2021, s. 199-202.

6. Yusupov Q. “Kənd Qonaq Evlərinin Fəaliyyətinin əsasları”. Bakı, 2020, 43 səh.

Ərşad ŞAHÜSEYNOV

AZƏRBAYCANDA KƏND TURİZMİNİN TƏBİQİ EDİLMƏSİ: İMKANLAR VƏ POTENSİAL

Xülasə

İdeal təbii-coğrafi vəziyyəti, zəngin flora və faunası, heyranedicə təbiət gözəlliyi ilə Azərbaycan daxili turizm üçün böyük potensiala malikdir. Son illərdə müxtəlif regionlarda müasir istirahət obyektlərinin, mehmanxanaların və yol infrastrukturunun inkişafı sayəsində ölkə həm yerli, həm də xarici turistlərin marağında artımın şahidi olub. Kənd turizmi hələ də nisbətən məhdud olsa da, Azərbaycanda əhəmiyyətli artım müşahidə olunan bir neçə region var. Bunlar arasında Şəki-Zaqatala, Quba-Qusar, Lənkəran-Astara, Gəncə-Qazaxıstan, Abşeron yarımadası və Naxçıvan bölgələri diqqətəlayiqdir. Bu bölgələr mənərəli dağlıq ərazilərdən tutmuş subtropik zonalara qədər unikal füsunkarlıqlar təklif edir, öz təbii attraksionları, mədəni müxtəlifliyi və tarixi abidələri ilə ziyarətçiləri cəlb edir. Bundan əlavə, aqro-ekoturizm kompleksləri, kənd təsərrüfatları və açıq fəaliyyətlər bu bölgələrin orijinal təcrübələr axtaran turistlər üçün cəlbediciliyini daha da artırır.

Açar sözlər: *təbii-coğrafi vəziyyət, regional turizm, aqroekoturizm, müasir istirahət obyektləri, “Şəhərdən kəndə”*

Аршад ШАХУСЕЙНОВ

ПРОДВИЖЕНИЕ СЕЛЬСКОГО ТУРИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ: ВОЗМОЖНОСТИ И ПОТЕНЦИАЛ

Резюме

Благодаря своему идеальному природно-географическому положению, богатой флоре и фауне, удивительной природной красоте Азербайджан имеет большой потенциал для внутреннего туризма. В последние годы в стране наблюдается рост интереса как местных, так и иностранных туристов благодаря развитию современных рекреационных объектов, гостиниц и дорожной инфраструктуры в различных регионах. Хотя сельский туризм по-прежнему относительно ограничен, в Азербайджане есть несколько регионов, в которых наблюдается значительный рост. Среди них заслуживают внимания Шеки-Загатальский, Губа-Гусарский, Лянкяран-Астаринский, Гянджа-Казахстанский, Апшеронский полуостров и Нахчыванский районы. От живописных гор до субтропических зон — эти регионы предлагают уникальное очарование, привлекая посетителей своими природными достопримечательностями, культурным разнообразием и историческими памятниками. Кроме того, агроэкологические комплексы, фермы и мероприятия на свежем воздухе еще больше повышают привлекательность этих регионов для туристов, ищущих аутентичные впечатления.

Ключевые слова: *природно-географическая ситуация, региональный туризм, агроэкотуризм, современные базы отдыха, «Из города в село».*

Rəyçi: Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, professor Numan Aruç

UOT: 355.01

Günel HÜSEYNOVA*

MÜASİR AİLƏ: PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 1 sentyabr 2023; çapa qəbul edilmişdir: 4 sentyabr 2023; onlayn çap edilmişdir: 30 sentyabr 2023

The article was submitted to the editors: September 1, 2023; accepted for publication: September 4, 2023; published online: September 30, 2023

Xülasə

Müasir cəmiyyətdə iqtisadi və sosial şəraitin dəyişməsinə baxmayaraq, ailə əsas institut olaraq qalır. Ailələr quruluşuna və tərkibinə görə fərqli olurlar, lakin onların insanların həyatındakı rolu dəyişməz olaraq qalır. Ailə, insanın bu dünyada dəstək və müdafiə tapa biləcəyi yerdür. Ailədə uşaqlar müstəqil və uğurlu olmağa kömək edən tərbiyə və təhsilin əsaslarını alırlar.

Adət-ənənələrin və mədəni irsin qorunub saxlanması ailələr də mühüm rol oynayır. Valideynlər övladlarına öz xalqının dili, tarixi, mədəniyyəti və dini haqqında biliklər ötürürlər ki, bu da milli kimliyin qorunub saxlanması və möhkəmlənməsinə kömək edir. Bundan əlavə, ailələr çətin anlarda bir-birlərinə kömək və dəstək mənbəyi ola bilər. Ailədə insanlar problemlərin həllində məsləhət, emosional dəstək və kömək tapa bilərlər.

Açar sözlər: *ailə, ailə institutu, cəmiyyət, sosial, ailənin funksiyaları*

Giriş

Cəmiyyətdə fərdlər bir-birilə qarşılıqlı təsirsiz və sosial əlaqələrsiz mövcud ola bilməzlər. Bu cür əlaqələr həm fərdin həm də cəmiyyətin mühüm tələbatlarını ödəyir. Fərdlərin cəmiyyətdəki həyatı sosial institutlar vasitəsilə tənzimlənir və ifadə olunur. Sosial institutlar cəmiyyətdə fərdlər arasında daimi əlaqələrin yaradılması, tənzimlənməsi, onların vəzifə və hüquqlarının müəyyənləşdirilməsidir. Sosial institut cəmiyyətdə müəyyən funksiyaları yerinə yetirən insanların birgə fəaliyyətinin təşkili formasıdır. Sosial institutlar funksiyalarına görə müxtəlif tiplərə ayrılırlar. Onlardan biri də ailə institutudur. Digər institutlardan ailə institutu əsas hesab olunur. Monoqam ailə-istisnasız olaraq birlikdə yaşayan ayrı-ayrı cütlərin nıqahına əsaslanır. L.H.Morqan belə hesab etmişdir ki, “cəmiyyətin yaranması məhz monoqam tipli ailənin meydana gəlməsi ilə başlayır” [1]. Ailə müasir cəmiyyətdə insanlara dəstək, sevgi, təhsil və tərbiyə verən, eyni zamanda özünəməxsusluğun qorunub saxlanması kömək edən mühüm təsisat olaraq qalır. Ailə hələ də cəmiyyətin və insanın həyatında böyük rol oynayır. Uşağın inkişafı və tərbiyəsi üçün şərait və amillər arasında ailə aparıcı sayılır. O, məhz burada doğulur, fiziki və mənəvi inkişafın zəminlərini, ətraf aləm haqqında ilk bilikləri burada alır, burada bütün fəaliyyət növlərində ilk elementar bacarıqlar formalaşır, ilkin qiymətləndirmə meyarları – xeyirxahlıq, həqiqət, gözəllik. Onun həyat fəaliyyətinin böyük hissəsi burada keçir, dünya ilə münasibətlərinin əsasları qoyulur. Öyrənmə prosesi başlayır. Ailə insanın gələcək rifahının, gələcəyə inamının əsasıdır.

Ailə əsrlər boyu böyük bir dəyər kimi hörmətlə qarşılır, xüsusən də varlıq mübarizəsinin çətin şəraitində sadəcə sağ qalmaq üçün bir insana böyük bir komanda lazım olduqda. Məlumdur ki, ailə bəşəriyyətin unikal sosial yaradılışıdır. Əslində, bu fenomen insan ünsiyyətinin ilk növüdür. Müəyyən mənada, hər bir ailə özünəməxsus bir sistemdir. Ailə mövzusu, mənim fikrimcə, həmişə aktual olub, var və olacaq, bir çox tədqiqatçılar üçün şəxsi inkişafın və sosial münasibətlərin dərk edilməsində təməl daşdır, ona görə də ailə layiqincə bir çox akademik dəyərlərin öyrənilməsi obyektidir. Bu gün hətta çox yaşlı insanlar da baldızının kim olduğunu dərhal izah edə bilməyəcək.

* Azərbaycan Universiteti, magistr. Azərbaycan, Bakı
E-mail: gunelhuseyinova249@gmail.com

Sözlər köhnəlmiş, arxaik görünür. Bu, yəqin ki, ona görədir ki, ailə bağları daha da möhkəmlənir, yalnız valideynlərdən və uşaqlardan ibarət olan nüvə ailəsi daxilində cəmləşir. Hətta nənə və babalar çox vaxt nəvələrindən ayrı yaşayırlar. Bu cür parçalanma yadlaşmaya səbəb olmaya bilməz. Ailə bağları qan qohumluğuna əsaslanır.

Ailə sosial orqanizmin hüceyrəsidir, onunla eyni ritmdə yaşayır, bir damla su kimi həm böyük ideyaları, həm də böyük ümumi məqsədləri əks etdirir. Ailə problemi onun öyrənilməsində əsas yer tutur. Valideynlər övladlarında kollektivist, vətənpərvər, vətəninin vətəndaşı olmaq istəyini formalaşdırmaq üçün maksimum səy göstərməyi bacarmalıdırlar. Əlbəttə ki, uşaq həmişə eyni vaxtda və ya ardıcıl olaraq ona təsir edən bir neçə qrupun üzvüdür: sinif, məktəb, o, bir dairənin və ya idman bölməsinin üzvüdür, həmyaşıdlar qrupunun bir hissəsidir. Uşaqlıq və yeniyetməlik dövründə oğlanlar və qızlar bu böyük və kiçik icmaların çoxunu dəyişə bilirlər. Yalnız bir komanda, ailə dəyişməz olaraq qalır. Ailənin tərbiyədə xüsusi rolunun birinci səbəbi ailə təsirinin sabitliyi, davamlılığı və uzunömürlü olmasıdır. İkincisi, onun çox yönlü olmasıdır. Ailə əsl insan münasibətləri universitetidir. Ailə bir çox sosial elmlərin tədqiqat obyektidir: demografiya, sosial psixologiya, tarix, sosial antropologiya, iqtisadiyyat, hüquq, pedaqogika, sosiologiya. Ailə haqqında ümumi təsəvvür onu həm sosial institut, həm də kiçik sosial qrup kimi qəbul edən sosiologiya elmi tərəfindən verilir.

Ailənin yaranma tarixi

Ailə insanın həyatında ilk sosial icmadır (qrupdur), onun sayəsində mədəniyyətə qoşulur, ilk sosial rolları mənimsəyir, sosial davranış təcrübəsi qazanır. Burada ilk addımlarını atır, ilk sevinc və kədərini yaşayır, ailədən çıxıb böyük dünyaya gedir ki, sonradan bu dünyada narahat olanda geri qayıda bilsin.

Ailə kiçik sosial qrupdur, şəxsi həyatın təşkilinin ən vacib forması, nikah birliyinə və ailə bağlarına əsaslanan, yəni ər-arvad, valideynlər və uşaqlar bir yerdə yaşayan və birgə ev təsərrüfatını aparan münasibətlər [2].

Qədim mütəfəkkirlər ailənin hər bir insanın həyatında nə qədər vacib olduğundan danışmışdılar. Məsələn, qədim yunan filosofu Platon hesab edirdi ki, hər bir kişi 35 yaşından əvvəl evlənməlidir. Evlilik vətəndaşların ictimai vəzifələrinə daxil edildi. Platona görə evlənməkdən imtina etmək cinayətdir. “Bu vəzifəyə etinasız yanaşan hər il vergi ödəməli idi ki, nikahsız həyatın rahat və sərfəli olduğunu düşünməsin”. Eyni zamanda gənclərin, xüsusən də qadınların ailə həyatına necə hazırlanması da az əhəmiyyət kəsb etmirdi. Platonun fikrincə, onlar da kişilərlə eyni sənətləri öyrənməli, eynilə onlar kimi hərbi bacarıqlara yiyələnmişdirlər. Nikah bağlayarkən gəncin həyat yoldaşını hansı ailədən aldığı və ya valideynlərin qızını hansı ailəyə verdiyini bilmək lazımdır. Bundan əlavə, gənclərin özləri də ailə qurmadan əvvəl bir-birlərini yaxşı tanımalıdırlar. Platon sağlam uşaqların dünyaya gəlməsini ailənin əsas məqsədi hesab edirdi. Buna görə də sağlam nəslin necə təmin olunması ilə bağlı konkret tövsiyələr verib. Onun fikrincə, 20-40 yaş arası qadınlar 55 yaşdan yuxarı olmayan kişilərdən ən güclü uşaqları dünyaya gətirirlər. Platon vurğuladı ki, sərxoş halda hamilə qalmaq yolverilməzdir, çünki bu, gələcək uşaqlar üçün ciddi nəticələrlə doludur. Aristotel Nikomache etikasında nikahın zəruriliyi və faydalarından, ər-arvad münasibətlərinin xüsusiyyətlərindən, onların hər birinin ailədə rolundan danışmışdır. O hesab edirdi ki, ailə insanlar arasında sosial qarşılıqlı əlaqənin ilk növüdür, dövlətin yarandığı ilkin hüceyrədir. Aristotel bir neçə ailənin birləşməsini ailədən dövlətə keçid forması hesab edərək “kənd” adlandırır. Ailənin cəmiyyətin sosial strukturunun ayrılmaz elementi olması ideyası məhz Aristoteldən yaranır: bir tərəfdən cəmiyyətin problemləri ailənin içinə nüfuz edir, digər tərəfdən isə ailə cəmiyyətdəki münasibətlərə təsir edir, təsir göstərir. Ailənin hər bir üzvü müəyyən muxtariyyət saxlayır və buna görə də insanların, sosial qrupların müxtəlif digər birliklərinə daxil olur, dövlət qurumları, qonşular və digər icmalarla müəyyən münasibətlərə girir, onlarda ya dövləti təmsil edir, ya ailəsinin mənafeyini və ya öz maraqlarını, ailədə formalaşmış öz baxışlarını. Eyni zamanda, ailə hər biri öz işi ilə məşğul olan sadə fərdlər toplusu deyil. Bu, mürəkkəb bir sosial formasiyadır, hər bir üzvü eyni zamanda özünəməxsus şəxsiyyət, fərdilik və vahid bütövün – ailə qrupunun tərkib hissəsidir. Öz növbəsində, bu qrup ilk baxışdan görüldüyü qədər sadə deyil. Təsədüfi deyil ki, onun

problemlərinin öyrənilməsi ilə filosoflar, sosioloqlar, etnoqraflar, demoqraflar, hüquqşünaslar, tarixçilər, iqtisadçılar, psixoloqlar, müəllimlər, həkimlər fəal şəkildə məşğul olurlar.

Sosial elmdə ailə institutunun müxtəlif funksiyaları göstərilmişdir:

1. Reproduktiv funksiya. Ailənin nəsilartırma funksiyasıdır. Hər bir ailənin əsas məqsədlərindən biri sağlam və güclü nəslin doğulmasıdır.

2. Müdafiə funksiyası. Bu, cəmiyyətin bütün sahələrinə-mənəvi, intellektual, psixoloji, fiziki, iqtisadi sahələrə aiddir.

3. Cinsi funksiya. Ailə sosial institutdur, onun vasitəsilə cəmiyyətdə insanların cinsi tələbatlarının ödənilməsi tənzimlənir.

4. İqtisadi funksiya. Həyat yoldaşları birgə ev təsərrüfatını aparır və bununla da özlərini rahat həyatla təmin edirlər. Bundan əlavə, onlar uşağı yetkinlik yaşına çatana qədər təmin etməyə borcludurlar.

5. Emosional məmnunluq funksiyası. Ailədə insan yaxınlıq, ünsiyyət, dəstək, istilik, qayğı ehtiyacını ödəyir. Həyat yoldaşları, valideynlər və uşaqlar arasında yaxşı münasibətlər stresslə daha yaxşı mübarizə aparmağa kömək edir. Bir qrup psixoloqlar hesab edirlər ki, cəmiyyətdə insanlar arasında emosional davranış pozuntularının, psixosomatik xəstəliklərin yaranmasının əsas səbəbi məhz ailədə emosional tələbatların ödənilməməsi nəticəsində yaranır.

6. Sosiallaşma funksiyası. Fərdin yaşadığı sosial mühitə adaptasiyası, bu cəmiyyətin normalarını, dəyərlərini mənimsəməsi başa düşülür.

Bəzi müəlliflər ailənin spesifik və qeyri-spesifik funksiyalarını fərqləndirirlər. A. Q. Xarçevə görə, ailənin spesifik funksiyaları ailənin mahiyyətindən irəli gəlir və onun sosial hadisə kimi xüsusiyyətlərini əks etdirir, qeyri-spesifik funksiyalar isə müəyyən tarixi şəraitdə ailənin məcburi və ya uyğunlaşdırıldığı funksiyalardır.

Ailənin doğulması (reproduktiv funksiya), uşaqların saxlanması (ekzistensial funksiya) və onların tərbiyəsi (sosiallaşma funksiyası) daxil olmaqla, ailənin spesifik funksiyaları, müəllifin fikrincə, cəmiyyətdəki bütün dəyişikliklərlə birlikdə qalır. Ailə ilə cəmiyyət arasında münasibətlər tarix boyu dəyişə bilər.

A.İ. Antonov və V.M. Medkov fikrincə ailənin qeyri-spesifik funksiyaları əmlakın yığılması və ötürülməsi, statusu, istehsalın və istehlakının təşkili, istirahət və asudə vaxt, ailə üzvlərinin sağlamlığı və rifahının qayğısına qalmaq, stressdən azad olmaq üçün əlverişli mikroiklim yaratmaq və özünüqoruma. Bütün bu funksiyalar ailə və cəmiyyət arasındakı münasibətlərin tarixi xarakterini əks etdirir, ailədə uşaqların doğulmasının və tərbiyəsinin dəqiq necə baş verdiyinin tarixən keçici mənzərəsini ortaya qoyur.

Müəyyən tarixi dövrlərdə ailə yuxarıda göstərilən funksiyaların hamısını yerinə yetirirsə, digər dövrlərdə bu funksiyaların bir qismini dövlət öz üzərinə götürür.

Q. Navaitis ailə funksiyalarının ən mühüm xüsusiyyəti kimi mürəkkəbliyi ayırır. Ailə tərəfindən ödənilən hər bir ehtiyac onsuz da ödənilə bilər, ancaq ailə qorunub saxlanılırsa, parçalana və ya başqa insanlar arasında bölüşdürülə bilməyən bir kompleksdə təmin edilməsinə yalnız ailə imkan verir. Ailənin funksiyalarının belə başa düşülməsi, müəllifin fikrincə, ailəni bəzi cəhətlərə görə ona oxşar olan digər kiçik qruplardan (məsələn, daimi cinsi əlaqə saxlayan cütlüklərdən) əsaslı şəkildə ayırmağa imkan verir. Ailə funksiyaları, ailənin təmin etdiyi ehtiyacların bir neçə qrupunu sadalayır: atalıq və analıqla bağlı ehtiyaclar, ailə həyatının müəyyən maddi şəraitinin yaradılması və saxlanması ilə bağlı ehtiyaclar, fiziki və əqli yaxınlıq ehtiyacları [3].

“Ailə ərlə-arvad arasında, valideynlərlə övladlar arasında konkret tarixi şəraitdə yaranmış münasibətlər sistemidir ki, burada bütün üzvlər nikah və ya qohumluq münasibəti ilə bağlıdır. Ümumi məişət və uşaqların tərbiyəsi üçün cəmiyyət qarşısında mənəvi məsuliyyət hissi onun əsasını təşkil edir” [4].

Ailəni sosial institut kimi başa düşmək üçün ailədəki rol münasibətlərinin təhlili böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ailə rolu insanın cəmiyyətdəki sosial rollarının növlərindən biridir. Ailə rolları fərdin ailə qrupundakı yeri və funksiyaları ilə müəyyən edilir və ilk növbədə nikah (ər, arvad),

valideyn (ata, ana), uşaqlar (oğul, qız, bacı, qardaş) və nəsillərarası bölünür. Ailə rolunun yerinə yetirilməsi bir sıra şərtlərin yerinə yetirilməsindən, ilk növbədə rol obrazının düzgün formalaşmasından asılıdır. Fərd aydın başa düşməlidir ki, ər və ya arvad, ailənin böyüyü və ya kiçiyi olmaq nə deməkdir, ondan hansı qaydalar, normaların gözlənilməliyi, davranışın hansı qaydaları, normaları dikte etdiyini başa düşməlidir.

Zəif iradi keyfiyyətlərə malik olan insan, ailədə yaşca daha yaşlı olsa da, hətta rol statusu ilə üstünlüyü olsa da (məsələn, ər) müasir şəraitdə ailə başçısı roluna uyğun deyil. Ailənin uğurlu formalaşması üçün, ailə rolunun situasiya tələblərinə həssaslıq və onunla əlaqəli rol davranışının çevikliyi, bir rol çətinlik çəkmədən tərki etmək, tezliklə yenisinə daxil olmaq qabiliyyəti ilə özünü göstərir.

Ailə münasibətləri problemləri ilə məşğul olanların qarşısında duran prioritet tədbirlər bunlardır: birincisi, müasir cəmiyyətdə ailənin mövqeyinin, onun funksiyalarının, həyat tərzinin öyrənilməsi və ailəyə kömək etmək, ailə münasibətlərinin yaxşılaşdırılması üçün konkret tövsiyələrin işlənilməsi və hazırlanması. Ailəyə yardım göstərməyə, uşaqların hüquq və mənafelərini müdafiə etməyə yönəlmiş proqramlar.

“Ailədə qarşılıqlı münasibətlərə xələl gətirən amillər:

1. İqtisadi amil-İşsizlik, həyat səviyyəsinin yoxsulluq həddindən aşağı olması;
2. Sosial amil-ailənin və ya onunun bir üzvünün qeyri-sağlam həyat sürməsi;
3. Psixoloji amil-ailədə zorakılıq, aqresivlik, hədsiz qısqançlıq və s.
4. Tibbi amil-xroniki zöhrəvi və infeksiyalı xəstəlik, psixi və seksual pozuntu;
5. Pedaqoji amil-mənəvi dəyərlərdə dünya görüşü, məs., uşaqların tərbiyəsinə münasibət”[5].

Mütəxəssislər psixoloji-emosional və fizioloji səbəblərlə yanaşı, ailənin dağılmasının sosial səbəblərinin aşağıdakı səbəblərini də qeyd edirlər:

- həyat yoldaşlarından birinin sərxoşluğu;
- ailədə rolların ənənəvi bölgüsü ilə razılaşmamaq;
- əlverişsiz mənzil və məişət şəraiti;

Tarixən ev işlərinin əsas hissəsini qadınlar yerinə yetirib. Sosial problem ondan ibarətdir ki, qadın kişi ilə bərabər və onunla bərabər şəkildə ictimai istehsalda iştirak edir. Beləliklə, qadınların kişilərlə bərabər ictimai istehsalda iştirak etmək hüququ qazanması onun üçün tək cə qələbə deyil, həm də məğlubiyyətə çevrildi, çünki bu, qadına yeni problemlər qatırdı;

- ailə-nikah münasibətləri mədəniyyətinin aşağı səviyyəsi;
- həyat yoldaşlarının bir-birinə qarşı tələbkarlığının artırılması.

Səbəblərin yuxarıda qeyd olunan kvalifikasiyası və diferensiallaşdırılması yalnız nəzəri təhlildə baş verir [6].

Deməli, real həyatda ailənin psixoloji-emosional, fizioloji və sosial problemləri bir-biri ilə sıx bağlıdır. Ailə-nikah münasibətlərində ailələrin dağılmasına səbəb olan neqativ hallarla yanaşı, ər-arvadın özünüdərkini artırmasında da müsbət meyillər müşahidə olunub. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, ailə-nikah münasibətlərinin korlanmasının obyektiv sosial səbəbi sosial xidmətlərin, ailələrlə sosial işin aşağı səviyyədə olmasıdır.

Belə ki, müasir ailə sosial-iqtisadi sarsıntılar səbəbindən çox böyük çətinliklər yaşayır. Sosial-iqtisadi böhran içində olan ailə institutuna kömək və dəstək göstərmək çox vacibdir. Xarici dağıdıcı hücumla tab gətirə bilməyən ailə məhv olmaq ərəfəsindədir, ailə ənənələri məhv edilir. Bu, şübhəsiz ki, uşaqlara təsir göstərir. Amma uşaqlar tək cə həyatın çiçəkləri deyil, həm də ölkəmizin gələcəyidir. Ona görə də bu gün müasir ailənin əsas məqsədi sağ qalmaqdır.

“Ailədaxili münasibətlər problemini biz də məhz sistem yanaşma mövqeyindən tədqiq etməyi qarşıya məqsəd qoymuşuq. Odur ki, “sistem yamaşma” və “sistem” anlayışları ilə əlaqədar bəzi cəhətləri nəzərdən keçirmək zəruridir”[7].

Ailənin formalaşması və fəaliyyət göstərməsinə spesifik şərait (yaşayış yeri, sosial-sinfi və milli mənsubiyyət, maddi vəziyyət, ailə üzvlərinin təhsil, mədəni səviyyəsi, ailənin mənəvi və iqtisadi əsası) təsir göstərir.

Bu gün ailə bağlarının qopmasına səbəb olan faktorlar çoxdur. Fikir ayrılıqları, qərarlılıqlar, bir-birini başa düşməmək kimi problemlər ailə bağlarının qopmasına səbəb olur. Bu problemlər adi bir problem kimi görünərsə də, əslində kiçik çatışmazlıqlar böyük problemlərə yol açabilir. “Ailə kiçik bir dövlətdir” – boş yerə deyilmiş bir söz deyil. Təbii ki, ailədə problemlər olur və olmalıdır. Kişi və qadın problemlərini birlikdə həll edərək, bir-birini başa düşə bilməlidirlər. Hər kəs üçün müasir ailə modeli müxtəlif cür ola bilər. Mənim üçün müasir ailə modeli bir-birini başa düşməkdən keçir. Bir-birini başa düşmək üçün ünsiyyət qurulmalıdır. Ünsiyyət quraraq insanlar aralarındakı bütün problemləri həll edə bilərlər. Elə yaranan problemlərin əsası da ünsiyyət azlığının olmasından yaranır. Ailədə bir-birinə qarşılıqlı hörmət lazımdır. Bəzən deyirik sevgi əsasdır, bəzən isə hörmət əsasdır. Amma məncə insanlar bir-birini sevərək evlənir, sevgi daha sonra hörmətə çevrilir. Sevmək gözəl hissdır, o cümlədən də sevmək.

Problemlə, xüsusilə qeyri-sabit ailələrdə maddi vəziyyətin çətinliyi dağıdıcı faktora çevrilir. Sabit ailələrdə də bu amil özünü göstərir, lakin qeyri-sabit ailələrdən fərqli olaraq bu dağıdıcı amilə çevrilir. Burada ər-arvadın bir birini başa düşməsi, qarşılıqlı adaptasiya öz təsirini göstərir. Bu, daha çox psixoloji problemlər formasında təzahür edir. Daha çox isə ər-arvad hər ikisinin və ya onlardan birinin dözülməz xarakteri ilə bağlı olur [8].

Müəlliflərin fikrincə, ailə münasibətlərini əsas səbəblərə, başlıca motivlərə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar: ər-arvaddan birinin və ya hər ikisinin güclü inkişaf etmiş maddi tələbatlarının olması; tərəflərdən birinin və ya hər ikisinin nığahda hər şeydən əvvəl öz şəxsi tələbatlarını reallaşdırmağa cəhd etmələri; özünəhörmət tələbatlarının ödənilməməsi; tərəflərdən birində və ya hər ikisində özünüqiyətləndirmənin yüksək olması; ər-arvadın ər, arvad, ata, ailə başçısı, ev sahibəsi və digər rollar haqqında təsəvvürlərin üst-üstə düşməməsi; tərəflərdən birinin davranışında baş verən xoşagəlməzliyin səbəbinin başa düşülməməsi, nəticədə isə qarşılıqlı anlaşmazlığın yaranması; tərəflərdən birinin ailə təsərrüfatında iştirak etmək istəməməsi [9].

Ailə müasir cəmiyyətdə mühüm instituttur. Hazırda orada uşağın şəxsiyyətində əks olunan neqativ proseslər gedir. Təkcə fiziki deyil, həm də mənəvi cəhətdən sağlam olan balaca bir insan yetişdirmək asan məsələ deyil. Hər bir insan xoşbəxt ailədə tərbiyə almalıdır. Məncə, ailə uşaq üçün ilkin və ən vacib məlumat mənbələrindən biridir. Ailə insanın çox vacib, çox məsuliyyətli işidir. Ailə həyat dolğunluğu, ailə xoşbəxtlik gətirir. Ailə insanlara valideyn məhəbbəti ilə evlilik məhəbbətinin bir ərintisi bəxş edir ki, bu da onların həyatını ən son dərinliklərinə qədər işıqlandırır və qızdırır. Xoşbəxt ailə rahat ev, alkoqolizmdən əziyyət çəkməyən, narkotik qəbul etməyən, ən əsası isə övladlarını sevən firavan yaşayan valideynlərdir.

Ölkədə sosial vəziyyətin dəyişməsi, cəmiyyətin qarşısında duran əsas məqsədlərin dəyişməsi ilə ailə münasibətləri, problemlər, ailə funksiyaları dəyişdiyindən hazırda ailə mövzusu tam öyrənilməmişdir və tam öyrənilə bilməz. Lakin istənilən dövr sosioloqlarının razılaşdığı əsas nəticə ondan ibarətdir ki, ailə cəmiyyətin əsas fundamental institutudur, ona sabitlik və hər bir gələcək nəsildə əhalini doldurmaq imkanı verir. Ailənin rolu təkcə əhalinin təkrar istehsalı ilə məhdudlaşmır, ailə cəmiyyətin inkişafına, onun tərəqqisinə töhfə verir.

Məqaləni yazmamışdan əvvəl magistrantlar arasında “Müasir ailənin problemləri” sorğusu keçirdik. Sorğuda 19-20 yaş kateqoriyası təsadüfi seçilməyib. Bu onunla əlaqədardır ki, təhsil almış gənclər müasir nikahların möhkəmliyi və kövrəkliyi haqqında artıq şüurlu fikirlərini ifadə edə bilərlər. Sorğuya 25 məzun cəlb olunub. Biz aşağıdakı nəticələrə nail olmuşuq: Respondentlərin 50%-i sosial problemlərin – müasir ailələrin dağılmasının əsas səbəbləri (sərxoşluq, əlverişsiz yaşayış və mənzil şəraiti, ailədə rolların bölüşdürülməsi); Respondentlərin 40% -i psix-emosional problemlərin – müasir ailələrin dağılmasının əsas səbəbləri (ümumi maraqların olmaması, hobbisi, mənəviyyət çatışmazlığı); 10% - bitərəf qalıb.

Nəticə

Cəmiyyətdə hər bir insan üçün firavan ailə mühitinin yaradılması cəmiyyətdə narkomaniya, cinayət kimi mənfi halların azalmasına kömək edir, çünki insanın şəxsi keyfiyyətləri ailə tərəfindən formalaşır. Həyat yoldaşlarından heç olmasa birinin kobudluğu, dözümsüzlüyü, sərxoşluğu ailənin dağılmasına gətirib çıxarır.

Mənə elə gəlir ki, ailələrin dağılması, mənfi ailə mühiti və bunun nəticəsində uşaqların müsbət tərbiyəsinin olmaması, müasir ailə üzvləri arasında mədəniyyətin aşağı səviyyədə olması ilə bağlıdır. Gənclik, bəzən də gənclər anlamırlar ki, ailə qurmaq asan iş deyil və insandan çoxlu emosional xərclər tələb edir. İnsanları ailə qruplarında birləşməyə, qarşılıqlı əlaqələr yaratmağa sövq edən bir çox səbəblər var, lakin əsas insan ehtiyaclarıdır. Elmi dillə desək, kişi və qadının mənəvi, fizioloji və cinsi tələbatları onları məqsədlərin birgə həyata keçirilməsi üçün birləşməyə sövq edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Андреева Т. В., «Психология современной семьи. Монография. СПб.: Речь. 2005, 436 с.
2. Андреева Т.В. Семейная психология. Учеб. пособие . СПб.: Речь, 2004, 244 с.
3. Афанасьева Т.М. Семья. М.: Просвещение, 1988, 285 с.
4. Çələbiyev N.Z. Ailə psixologiyası. Bakı: Mütərcim, 2015, 422 s.
5. Дарский Л.Е. Формирование семьи. М.: Статистика, 1972, 206 с.
6. Hüseynzadə R.L. Ailə pedaqogikası. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2016, 320 s.
7. Qurbanova L.M. Ailənin psixoloji problemləri və həlli yolları. Bakı: Bilik, 2012, 232 s.
8. Морган Л.Г. Древнее общество. Л:Изд. ЦИК СССР, 1935, 352 с.
9. Харчев А.Г. Брак и семья в СССР. М.: Мысль, 1979, 367 с.

Гюнель ГУСЕЙНОВА

СОВРЕМЕННАЯ СЕМЬЯ: ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ИХ РАЗРЕШЕНИЯ

Резюме

Несмотря на меняющиеся экономические и социальные условия в современном обществе, семья остается основным институтом. Семьи различаются по структуре и составу, но их роль в жизни людей остается неизменной. Семья – это место, где человек может найти поддержку и защиту в этом мире. В семье дети получают основы воспитания и образования, которые помогают им стать самостоятельными и успешными.

Семьи также играют важную роль в сохранении традиций и культурного наследия. Родители передают своим детям знания о языке, истории, культуре и религии своего народа, что способствует сохранению и укреплению национальной идентичности. Кроме того, семьи могут стать источником помощи и поддержки друг для друга в трудную минуту. В семье люди могут найти совет, эмоциональную поддержку и помощь в решении проблем.

Ключевые слова: *семья, семейный институт, общество, социальные, семейные функции*

Gunel HUSEYNOVA

MODERN FAMILY: PROBLEMS AND WAYS TO SOLVE THEM

Summary

Despite of the changing economic and social conditions in modern society, the family remains the main institution. Families are vary in structure and composition, but their role in people's lives remains the same. Family is where one can find support and protection in this world. In the family, children receive the basics of upbringing and education that help them become independent and successful.

Families also play an important role in preserving traditions and cultural heritage. Parents transmit to their children knowledge about the language, history, culture and religion of their people, which helps to preserve and strengthen the national identity. In addition, families can be a source of help and support to each other in difficult times. In the family, people can find advice, emotional support and help in solving problems.

Key words: *family, family institution, society, social, family functions*

UOT: 364.044.2

Mayis ƏLİYEV*

SOSIAL XİDMƏT SİSTEMİNDƏ SOSIAL İŞ MEXANİZMLƏRİNİN ROLUNUN ARTIRILMASI PROBLEMLƏRİ

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 1 avqust 2023; çapa qəbul edilmişdir: 4 avqust 2023; onlayn çap edilmişdir: 30 sentyabr 2023

The article was submitted to the editors: August 1, 2023; accepted for publication: August 4, 2023; published online: September 30, 2023

Xülasə

Bu məqalədə sosial xidmət və sosial iş anlayışlarının qarşılıqlı nisbəti, sosial iş sahəsində kadr hazırlığının aktual problemləri araşdırılır. Sosial iş sahəsində təhsilin müasir vəziyyəti və inkişaf tendensiyaları təhlil edilməklə onun hüquqi bazasının daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi təkliflər irəli sürülür.

Müəllif bu sahədə yaranan münasibətlərin kompleks şəkildə tənzimlənməsi məqsədi ilə təklif edirlər ki, müsbət beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq “Sosial müdafiə, tibbi-sosial ekspertiza və reabilitasiya sahəsinə aid olan qulluqçu vəzifələrinin və fəhlə peşələrinin Vahid Tarif-İxtisas Sorğu Kitabçası” təkmilləşdirilərək yeni redaksiyada qəbul edilməlidir. Eyni zamanda sosial işin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayan bir sıra fənlərin - sosial təminat və tibbi sosial ekspertiza qanunvericiliyi, əmək qanunvericiliyi, uşaq hüquqları və s. fənlərinin gələcəkdə müvafiq təhsil planlarına əlavə edilərək tədris olunması da təklif olunur.

Açar sözlər: *Sosial xidmət, sosial iş, çətin həyat şəraiti, təhsil, əlilliyi olan şəxslər, bərabər təhsil imkanları, qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi.*

Giriş

Çətin həyat şəraitinə olan cəmiyyət üzvlərinin sosial xidmət hüququnun mənbələri içərisində ən mühüm və əsas yeri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası tutur. Konstitusiyanın insanın əsas sosial-mədəni hüquqlardan biri kimi təsbit edilmiş sosial təminat hüququna həsr olunmuş 38-ci maddəsinə görə hər kəs qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda, xəstəliyinə, əlilliyinə, ailə başçısını itirdiyinə, əmək qabiliyyətini itirdiyinə, işsizliyə görə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallarda sosial təminat almaq hüququna malikdir [1, s. 49]. Ötən dövr ərzində əhaliyə sosial xidmətlərin göstərilməsi sahəsində dövlət tərəfindən bir sıra məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilmiş, ölkənin sosial xidmət sisteminin inkişafının təmin edilməsi məqsədilə dövlət büdcəsindən davamlı maliyyə vəsaiti ayrılmış və sosial xidmətlərlə bağlı münasibətləri tənzimləyən bir sıra normativ hüquqi aktlar qəbul edilmişdir.

Müvafiq sahədə milli qanunvericiliyin müasir inkişaf mərhələsi həm sosial xidmət hüququna malik şəxslərin dairəsini, həm də onlara göstərilən sosial yardımın forma və növlərini xeyli dərəcədə genişləndirmişdir. Əvvəllər ölkədə sosial xidmətlə yalnız bu məqsədlə xüsusi yaradılmış dövlət orqanları məşğul olurdusa, “Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun qəbul edilməsi ilə sosial xidmət göstərən subyektlərin əhatə dairəsi də genişlənməmişdir. Qanunun 16-cı maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasında sosial xidmət sistemi sosial xidmət sahəsində fəaliyyət göstərən dövlət, bələdiyyə və özəl sosial xidmət müəssisələrindən, sosial işçilərdən və sosial xidmətçilərdən, eləcə də öz vəsaitləri və ya cəlb edilmiş vəsaitlər hesabına sosial xidmət göstərən qeyri-hökumət təşkilatlarından, könüllülərdən ibarətdir [2].

* “Sosial Hüquqların Araşdırılması” İctimai Birliyinin sədri, AU-nun professoru, hüquq elmləri doktoru, Azərbaycan, Bakı
E-mail: aliyev.mayis@mail.ru

Müasir dövrdə respublikamızda formalaşmış sosial xidmət sistemi sosial iş mexanizmi ilə sıx surətdə əlaqədardır. Bu baxımından sosial xidmət termini respublikamızda son dövrlər elmi dövriyyəyə daxil olmuş sosial iş termini ilə sıx surətdə bağlıdır. “Sosial xidmət haqqında” 30 dekabr 2011-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə, sosial xidmət çətin həyat şəraitində yaşayan şəxsin (ailənin) sosial problemlərinin aradan qaldırılması və ictimai həyatda digər insanlarla bərabər iştirak imkanlarının yaradılması istiqamətində həyata keçirilən kompleks tədbirlərdir [2]. Sosioloqlar isə sosial xidmətə çətin həyat şəraitində olan şəxslərin (ailələrin) həyat fəaliyyətini obyektiv surətdə pozan və müstəqil surətdə (yaxud qanunla onlara baxmağa borclu olan şəxslərin köməyi ilə) aradan qaldıra bilmədikləri hallara görə həmin şəxslərə dövlət standartlarına müvafiq surətdə sosial adaptasiya və reabilitasiya üzrə müəyyən olunmuş tibbi, sosial, psixoloji, hüquqi və digər yardımların əvəzsiz göstərilməsi üzrə sosial xidmət üzrə ixtisaslaşmış təşkilatların qanunla müəyyən olunmuş fəaliyyəti kimi anlayış verirlər [3, s. 43].

Aparılmış təhlillər göstərir ki, sosial xidmət fəaliyyət dairəsi baxımından sosial iş sahəsini də özünü əks etdirir. Lakin prof. H.M. Rəcəbli sosial iş terminini sosial xidmət termini ilə eyniləşdirir. Onun fikrincə, sosial iş tədris fənni olaraq insanlara onları əhatə edən mühitdə mümkün qədər daha yaxşı fəaliyyət göstərmələri üçün yardım etməyə istiqamətlənmişdir [5, s.71]. Fakti olaraq eyni mövqeni bölüşdürən tədqiqatçı alim Ü.M.Əliyevin fikrincə, sosial xidmət termini respublikamızda son dövrlər elmi dövriyyəyə daxil olmuş sosial iş termini ilə sıx surətdə və bəzən də eynilik təşkil edir [4, s. 9]. Bu məsələ ilə bağlı fikir müxtəlifliyini aradan qaldırmaq üçün hər iki anlayışın mahiyyətinin açılmasına ehtiyac vardır.

Artıq qeyd edildiyi kimi sosial xidmətə leqal anlayış “Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda verilsədə sosial işə leqal anlayış verilməmişdir. Sosial iş əsasən çətin həyat şəraitində olan insanların sosial problemlərinin aradan qaldırılması ilə bağlı olan fəaliyyəti özündə əks etdirir. Müasir dövrdə Azərbaycanda sosial iş həssas qrupların bu və ya digər səbəbdən sosial-psixoloji vəziyyətini, məişətini çətinləşdirən və təkbaşına bacarmadıqları problemlərin həllində dövlət dəstəyini nəzərdə tutan sosial xidmətlərlə təminatını özündə əks etdirən institut kimi xarakterizə olunur. Sosial iş Azərbaycanda formalaşmış olan sosial xidmət sisteminin zəruri həlqəsinə çevrilə bilməmişdir. Belə ki, çətin həyat şəraitində olan şəxslərin üzvləşdikləri hallar, zərər, istismarın xarakteri və dərəcəsi çox genişdir və bu zorakılıq, baxımsızlıq və istismarın qarşısının alınmasında və fərdlərin müdafiəsində sosial işin güclü rolunun olmasını tələb edir.

Hazırda respublikanın sosial xidmət sistemində sosial iş mexanizminin zəif inkişafı ilə əlaqədar vətəndaşların çətin həyat şəraitinin müəyyən edilməsi, qiymətləndirilməsi və müvafiq xidmətlərə istiqamətləndirilməsi sistemli şəkildə təmin edilməmişdir ki, bu da çətin həyat şəraitində yaşayan şəxslərin problemlərinin erkən müəyyən edilməsində əsas çətinliklərdən biri kimi qeyd edilə bilər. Bir sıra qabaqcıl dünya dövlətlərində bu məqsədlə keys menecment metodu geniş istifadə edilir. Keys menecment prosesi şəxsin həyatında çətinliklərin yeni yarandığı vaxt başlayır. O, çətin həyat şəraitində olan şəxsin ehtiyaclarının qiymətləndirilməsi, bu ehtiyacların aradan qaldırılması üçün xidmətlər paketinin təmin edilməsi, aparılan sosial işin koordinasiyası, həyata keçirilən xidmətlərin monitorinqinin təşkili (qiymətləndirilməsi) və işin bağlanması ibarət bir prosesdir. Keys menecment geniş tətbiq edildiyi ölkələrdə həmçinin qurumlararası birgə əməkdaşlıq və koordinasiya fəaliyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərməsi ilə diqqəti cəlb edir. Buna görə də respublikamızda çətin həyat şəraitində olan şəxslərlə aparılan sosial işin sistemli şəkildə həyata keçirilməsi məqsədlə keys menecment metodu geniş tətbiq edilməli və həmin prosesin aparılması ilə bağlı təlimat işlənib hazırlanmalıdır. Göstərilən prosesin həyata keçirilməsi üçün sosial iş ixtisası üzrə kadr hazırlığı məsələsinə və sosial iş sahəsində təhsilin problemlərinin aradan qaldırılmasına xüsusi diqqət yetirilməsi zəruridir.

Məlumdur ki, sosial iş ixtisasını bitirən sosial işçi statusu əldə edir. Sosial işçinin leqal anlayışı isə ilk dəfə “Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda verilmişdir. Həmin qanuna görə, sosial işçi sosial xidmətə olan tələbatı qiymətləndirən və müəyyən edən, eləcə də sosial xidmət göstərən şəxsdir. O, ali təhsilli olmaqla uyğun peşə hazırlığına malik olmalıdır. Lakin sosial iş ixtisasını bitirən məzunların diplomunda sosial iş ixtisası yazılır və orada onun

sosial işçi və ya sosial iş üzrə mütəxəssis olması barədə qeydiyyat aparılmır. Belə ki, bu peşə üzrə ixtisas kimi “Sosial xidmət haqqında” qanunda sosial işçi, Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi Kollegiyasının 26 dekabr 2006-cı il tarixli 16 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Sosial müdafiə, tibbi-sosial ekspertiza və reabilitasiya sahəsinə aid olan qulluqçu vəzifələrinin və fəhlə peşələrinin Vahid Tarif-İxtisas Sorğu Kitabçası”nda sosial iş üzrə mütəxəssis kimi təsbit edilmişdir [8]. Bu məsələnin qanunvericilikdə və hüquqi sənədlərdə daha düzgün təsbit edilməsi üçün peşə və ixtisas anlayışlarına diqqət yetirilməsi məqsədmüfəviq olardı.

Təqdirəlayiq haldır ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 27 dekabr tarixli 1938 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramının 2.8-ci bəndində əlilliyi olan şəxslərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təlim və peşə hazırlığının, onlara göstərilən xidmətlərin (sosial xidmət, inklüziv təhsil və s.) keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə xüsusi olaraq tibbi, pedaqoji kadrların və sosial işçilərin hazırlanması nəzərdə tutulmuşdur. Həmin bəndin icrası isə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə, Təhsil, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi, Səhiyyə nazirliklərinə, Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinə tapşırılmışdır [6].

Artıq respublikamızın bir sıra ali təhsil müəssisələrində - Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan Universiteti, Turizm və Menecment Universiteti, Gəncə Dövlət Universiteti, Naxçıvan Dövlət Universiteti və Sumqayıt Dövlət Universitetində “Sosial iş” ixtisası üzrə kadr hazırlığı həyata keçirilir [7].

Lakin respublikamızda “Sosial iş” ixtisası üzrə kifayət qədər kadr hazırlığının aparılmasına baxmayaraq adı çəkilən Vahid Tarif-İxtisas Sorğu Kitabçasında hələ də sosial iş üzrə ödəniş dərəcələrinə ixtisas tələbləri kimi ali psixoloji təhsilin olması göstərilir.

Bu sahədə diqqət çəkən məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, hazırda respublikamızın bir sıra orta ixtisas təhsili müəssisələri (Şirvan Dövlət İqtisadiyyat və Humanitar Kolleci, Şamaxı Humanitar Kolleci, Qazax Dövlət Sosial-İqtisadi Kolleci) də “Sosial iş” üzrə orta ixtisaslı kadr hazırlığı ilə məşğul olurlar [6].

Əvvəldə də qeyd olunduğu kimi, “Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 14.1-ci maddəsinə əsasən, yalnız ali təhsili və uyğun peşə hazırlığı olan şəxslər sosial işçi qismində sosial xidmət sahəsində peşəkar fəaliyyətlə məşğul olmaq hüququna malikdirlər. Həmin qanunun 14.2-ci maddəsinə görə isə ümumi orta təhsili olan şəxslər sosial xidmətçi qismində fəaliyyətə cəlb oluna bilər.

Bu halda təbii olaraq belə bir sual meydana çıxır “Sosial iş” üzrə orta ixtisas təhsili almış şəxslər bəs hansı sahədə çalışmalıdırlar. Axı müvafiq qanunvericiliyə görə bu ixtisas üzrə fəaliyyət göstərmək hüququ əldə etmələri üçün onların ali təhsilə və uyğun peşə hazırlığına malik olmaları tələb olunur. Sosial xidmətçi qismində fəaliyyətə cəlb oluna bilmələri üçün isə orta ixtisas təhsilli olmaları vacib deyil, ümumi orta təhsili olmaları da kifayət edir. Fikrimizcə, bu kimi ziddiyətli məqamların aradan qaldırılması istiqamətində addımların atılması olduqca vacib bir məsələdir.

Hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi Kollegiyasının 26 dekabr 2006-cı il tarixli 16 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Sosial müdafiə, tibbi-sosial ekspertiza və reabilitasiya sahəsinə aid olan qulluqçu vəzifələrinin və fəhlə peşələrinin Vahid Tarif-İxtisas Sorğu Kitabçası”nın müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq təkmilləşdirilməsinə və ödəniş dərəcələrinə ixtisas tələbləri kimi “ali psixoloji təhsil”in əvəzinə “Sosial iş” ixtisası üzrə ali təhsilin qeyd edilməsinə ehtiyac vardır. “Sosial müdafiə, tibbi-sosial ekspertiza və reabilitasiya sahəsinə aid olan qulluqçu vəzifələrinin və fəhlə peşələrinin Vahid Tarif-İxtisas Sorğu Kitabçası”nda təsbit edilmiş sosial iş üzrə mütəxəssis peşəsinin adı da müzakirə predmeti kimi çıxış edə bilər.

Bundan başqa bəs Vahid Tarif-İxtisas Sorğu Kitabçasına görə sosial iş üzrə mütəxəssis peşəsi qarşısında nə kimi tələblər qoyulur və onun əmək funksiyasına hansı məsələlər daxildir?

Bütövlükdə əmək funksiyası əmək müqaviləsində nəzərdə tutulan bir və ya bir neçə vəzifə (peşə) üzrə işçinin yerinə yetirməli olduğu işlərin (xidmətlərin) məcmusunu özündə əks etdirir.

Sosial iş üzrə mütəxəssisin əmək funksiyasına aşağıdakı məsələlər daxildir:

- xidmət göstərdiyi ərazidə müxtəlif növ və formada sosial yardıma ehtiyacı olan ailələri, ayrı-ayrı vətəndaşları, o cümlədən, yetkinlik yaşına çatmayanları aşkar etmək, onları qeydə almaq və nəzarətdə saxlamaq;
- xidmət göstərdiyi ərazidə yaşayan şəxslərin yaşayış, iş və təhsil yerlərində qarşılaşdıqları çətinliklərin səbəblərini öyrənmək;
- həmin şəxslərə göstəriləcək sosial yardımın xüsusiyyətlərini və həcmi müəyyən etmək;
- ayrı-ayrı şəxslərin, ailələrin və sosial qrupların potensial imkanlarının aktivləşməsinə köməklik göstərmək, sosial müdafiə ilə bağlı müxtəlif suallarla əlaqədar zəruri məsləhətlər vermək;
- ehtiyacı olanlara daimi və ya müvəqqəti xidmət göstərilməsinə, qəyyumluğa və ya himayəçiliyə götürülmə ilə əlaqədar sənədlərin hazırlanmasına köməklik göstərmək;
- səhiyyə orqanlarının stasionar müəssisələrinə yerləşdirilməyə ehtiyacı olanlara yardım etmək, valideyn hüquqlarından məhrum etmə ilə bağlı iddianın qaldırılması, övladlığa götürülmənin rəsmiləşdirilməsi və s. barədə zəruri materialları və sənədləri müvafiq orqan və idarələrə təqdim etmək;
- hüquq pozuntusu törətmiş yetkinlik yaşına çatmayanların ictimai müdafiəsini təşkil etmək, zəruri hallarda məhkəmələrdə onların ictimai əsaslarla müdafiəçisi kimi çıxış etmək, sosial yardıma ehtiyacı olan vətəndaşlara yardım göstərilməsi üzrə müxtəlif dövlət və qeyri-hökumət idarə və təşkilatlarının işini əlaqələndirmək;
- sosial siyasətin formalaşmasında, ərazidə əhaliyə sosial yardım idarələri şəbəkəsinin inkişaf etdirilməsi sahəsində yeni texnologiyaların işlənib hazırlanmasında, sosial işçilərin qabaqcıl təcrübəsinin mənimsənilməsində iştirak etmək.

Bəs sosial iş üzrə mütəxəssis göstərilən bu əmək funksiyasını yerinə yetirmək üçün Vahid Tarif-İxtisas Sorğu Kitabçasına görə nəyi bilməlidir?

İnsan hüquqları və azadlıqları barədə qətnamələri, uşaq hüquqları haqqında konvensiyaları, uşaq və yeniyetmələrin təlim-təربiyəsi haqqında normativ sənədləri; əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində normativ hüquqi aktları; əmək qanunvericiliyini; sosiologiyayı, sosial yardımın və əhalinin sosial müdafiəsinin təşkilini; sosial psixologiyayı; əmək psixologiyasını; təhlükəsiz əmək şəraitinin yaradılması metodlarını; psixologiyayı, psixoprofilaktikanı, tibbi-sosial ekspertizanın və psixi pozuntudan əziyyət çəkən şəxslərin, o cümlədən, əlilliyi olan şəxslərin işə düzəlməsi üzrə qanunvericiliyin əsaslarını, etika qaydalarını və deontologiyayı, dedektologiya, psipatologiya, profpatologiya, peşə yönümü, peşə hazırlığı, əmək terapiyası və məşğulluq terapiyasını.

Butün göstərilən bu məsələlər belə bir sualın – “görəsən sosial iş ixtisası üzrə peşə hazırlığı yuxarıda göstərilən tələblərə, bütövlükdə isə müasir dövrün və qüvvədə olan qanunvericiliyin tələblərinə cavab verirmi?” sualının yaranmasını zəruri edir.

Bunun üçün ilk olaraq bu ixtisas üzrə peşə hazırlığını həyata keçirən ali təhsil müəssisələrinin tədris proqramına nəzər yetirmək lazımdır.

Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 2020-ci ildə imzalanmış müvafiq əmri ilə “Bakalavriat səviyyəsinin “050813 – Sosial iş” ixtisası üzrə Təhsil Proqramı” təsdiq edilmişdir. Bu Proqram tabeliyindən, mülkiyyət növündən və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq, Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən və həmin ixtisas üzrə bakalavr hazırlığını həyata keçirən bütün ali təhsil müəssisələri üçün məcburidir [4].

“Sosial iş” ixtisası üzrə ali təhsil pilləsinin dövlət standartlarına aşağıdakı fənlər daxil edilmişdir:

Humanitar fənlər: Azərbaycan tarixi, Xarici dil (ingilis), Rus dili.

Ümumi peşə hazırlığı fənləri: Riyaziyyat, İnformatika, Politologiya, Sosiologiya, Məntiq, Fəlsəfə, Psixologiya, MSS anatomiyası və fiziologiyası, Sosial işə giriş, Sosial iş təcrübəsində etik prinsiplər, Sosial iş nəzəriyyəsi və təcrübəsi, Statistika, Sosial proqramlar və xidmətlər, Sosial siyasət, Fərdlər, qruplar və ailələrlə sosial iş təcrübəsi, Sosial və iqtisadi mühitin sosial işə təsiri, Sosial işdə tədqiqat metodları, Psixi sağlamlıq, Azərbaycanda sosial yardım sistemi, Qloballaşma və

beynəlxalq sosial iş, Sosial psixologiya, Sosial pedaqogika, Sosial siyasi təhlil və lobbiçilik, Sosial işdə idarəetmə, Mülki müdafiə.

Peşə hazırlığının seçmə fənləri: Sosial konfliktologiya, Sosial işin hüquqi təminatı, Sosial təbabətin əsasları, Ailə və cəmiyyət, Genderologiya və gender tədqiqatları, Həyat fəaliyyətinin müxtəlif sferalarında sosial iş, Əhalinin müxtəlif təbəqələri ilə sosial iş, Əlilliyi olan şəxslərin sosial müdafiəsi, Uşaq və yeniyetmələrlə sosial iş, Gənclərlə sosial iş, Sosial işin planlaşdırılması və layihələndirilməsi, İnsan haqları.

Aparılan təhlillər göstərir ki, son dövrlər ali təhsil pilləsinin dövlət standartlarının təkmilləşdirilməsi fonunda müvafiq tədris planlarından predmeti məlum olmayan və ya predmeti olduqca məhdud olan bir sıra fənlər (əsasən seçmə fənlər – Palliativ yardım, Sosial proqramların qiymətləndirilməsi, Narkotik maddə və spirtli içkilərdən asılılıq) çıxarılmışdır. Bütün bunları müsbət hal kimi qiymətləndirməklə bərabər qeyd etmək lazımdır ki, sosial işin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayan hüquq fənlərindən biri olan “Sosial təminat hüququ” fənni təhsil planlarında yer almamışdır. Halbuki, Riyaziyyat, İnformatika, Statistika kimi texniki fənlərə geniş yer ayrılmışdır.

Hesab edirik ki, sosial iş üzrə mütəxəssis hazırlığının müasir dövrün tələblərinə u və Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi Kollegiyasının 26 dekabr 2006-cı il tarixli 16 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Sosial müdafiə, tibbi-sosial ekspertiza və reabilitasiya sahəsinə aid olan qulluqçu vəzifələrinin və fəhlə peşələrinin Vahid Tarif-İxtisas Sorğu Kitabçası”nda həmin peşə üzrə irəli sürülmüş şərtlərə yğunlaşdırılması üçün “*Sosial iş*” ixtisası üzrə ali təhsil pilləsinin dövlət standartlarına aşağıdakı fənlər daxil edilmişdir:

1. Sosial təminat və tibbi sosial ekspertiza qanunvericiliyi
2. Əmək qanunvericiliyi
3. Uşaq hüquqları
4. Psixodiagnostika və psixoprofilaktika

“Azərbaycanda sosial yardım sistemi” fənnin adı dəyişdirilərək “Azərbaycanın sosial müdafiə sistemi” kimi adlandırılması daha məqsədmüvafiq olardı. Ona görə ki, “Sosial yardım” anlayışı yığcam olmaqla konkret olaraq aztəminatlı ailələrə dövlət tərəfindən göstərilən pul yardımını özündə ifadə edir. Sosial müdafiə isə, əhalinin daha az müdafiə olunan təbəqələrinə (qocalara, əlillərə, uşaq və aztəminatlı ailələrə, tələbə gənclərə, aztəminatlı ailələrə, çətin həyat şəraitində olan şəxslərə) maddi yardım göstərilməsi, eləcə də sosial müdafiə sisteminin dağılmasının qarşısının alınması, sosial xidmətin səviyyəsinin saxlanması üzrə tədbirlər kompleksidir. Əhalinin sosial müdafiəsi sosial təminata nisbətən əhaliyə göstərilən yardımın yalnız klassik sosial risklərə (qocalıq, əlillik, ailə başçısının itirilməsi, əmək qabiliyyətliliyinin müvəqqəti itirilməsi və s.) görə deyil, həm də ölkədə yeni iqtisadi sistemin formalaşması ilə bağlı olan keçid dövrü ilə əlaqədar meydana çıxan risklərə (yoxsulluq, aztəminatlılıq və s.) yönəlmiş olan universal sosial sistemdir.

Mövcud tədris planı sosial iş üzrə mütəxəssis hazırlığı ilə bağlı tələbləri əhatə edirmi? Göstərilən tələblər baxımından sosial işçinin əsas bilməli olduğu məsələlər insan hüquqlarına dair həm beynəlxalq, həm də milli aktlarla, sosial qanunvericiliklə bağlıdır. Ona görə ki, sosial işçi həmin aktları öyrənməklə çətin həyat şəraitdə olan şəxslərə sosial xidmət göstərə bilər və onları həmin vəziyyətdən çıxara bilər.

Son dövrlər bəzi regionlarda sosial işçi ixtisası üzrə hansısa qısamüddətli kursların fəaliyyət göstərməsi barədə elanlara rast gəlinir. Amma bir məsələni nəzərə almaq lazımdır ki, həm respublikamızda, həm də xarici ölkələrdə sosial iş sahəsində təhsil üçün azı 4 il təhsil almaq lazımdır. Bu peşənin mütəxəssisinin bir neçə aya və həftəyə hazırlanması illüziyadır və buna görə həmin praktikaya son qoyulması istiqamətində tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Sosial iş ixtisası üzrə təhsillə bağlı problemlərdən biri də tədris planlarına daxil edilən həmin fənləri tədris edən ixtisaslı kadrların yoxluğu ilə bağlıdır. Bu ilk növbədə sosial iş ixtisası üzrə təhsil sahəsində təcrübənin kifayət qədər olmaması və bu sahədə ixtisaslı kadr hazırlığının xaricdə

sistemli təcrübəsinin təşkil edilməməsi ilə bağlıdır. Hesab edirik ki, sosial iş ixtisası üzrə təhsil sahəsində peşəkar pedoqoji kadrların hazırlanması da təmin edilməlidir.

Sosial iş ixtisası üzrə təhsil almış məzunların işlə təmin edilməsi və ya onların bu sahədə işləmək istəmək niyyətində olmaları ilə bağlı da problemlər mövcuddur. Aparılan müşahidələr göstərir ki, tələbələrin əksəriyyəti bu ixtisasa öz arzu və istəkləri əsasında deyil, sadəcə balları həmin ixtisas üçün yetərli olduğu üçün seçirlər. Bu isə onların gələcək fəaliyyətlərində özünün mənfi təsirini göstərir. Nəticə etibarilə sosial iş ixtisası üzrə təhsil almış məzunların əksəriyyəti öz ixtisasları üzrə işləmirlər. Fikrimizcə, sosial iş ixtisasının nüfuzunu artırmaq, onu əmək bazarında tələb olunan və rəqabətli bir peşəyə cevirmək üçün yeni yanaşmaların formalaşdırılmasını və bu sahədə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri edir.

Bütün qeyd olunanlar məsələyə kompleks yanaşmanı tələb edir və sosial iş ixtisası üzrə təhsil ilə bağlı yeni layihələrin və proqramların həyata keçirilməsini zəruri edir. Hazırda respublikamızın təhsil sistemində bu sahə üzrə peşəkar kadr hazırlığı məsələsi prioritet təşkil etdiyindən, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi göstərilən istiqamətdə işlərin daha sistemli şəkildə aparılmasını təmin etməli və bu prosesə xarici ölkələrin təcrübəsində olduğu kimi vətəndaş cəmiyyətinin institutlarını, əsasən də qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələrini cəlb etməlidir.

Beləliklə, respublikamızın sosial xidmət sistemində sosial iş mexanizminin geniş və hərtərəfli inkişafının təmin edilməsi tədbirlər görülməli, cəmiyyət üzvlərinin çətin həyat şəraitinin müəyyən edilməsi, qiymətləndirilməsi və müvafiq xidmətlərə istiqamətləndirilməsinin sistemli şəkildə təmin edilməsi təmin olunmalıdır.

Respublikamızda çətin həyat şəraitində olan şəxslərlə aparılan sosial işin sistemli şəkildə həyata keçirilməsi məqsədilə xüsusi hazırlanmış təlimatlar əsasında keys menecment metodunun geniş şəkildə tətbiq edilməsi təmin edilməlidir. Sosial xidmət sistemində sosial iş mexanizminin geniş və hərtərəfli inkişafının təmin edilməsi və keys menecment prosesinin uğurlu tətbiqi məqsədilə yüksək ixtisaslı sosial iş üzrə mütəxəssislər (sosial işçilər) hazırlığı təmin edilməli və sosial iş ixtisası üzrə təhsil yüksək sosial xidmət sisteminə malik olan dövlətlərin təcrübəsi əsasında yenidən qurulmalıdır.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, bu həmçinin normal ailə münasibətlərini bərpa etməyə, yaranmış çətin həyat şəraitini daha asan şəkildə aradan qaldırmağa yardım edir. Bu kateqoriyalardan olan şəxslərin aşağı mobilliyini nəzərə alaraq, sosial xidmətlərdən vaxtında və tam şəkildə yararlanmaq üçün yerlərdə sosial işçi, psixoloq kimi ixtisaslı mütəxəssislərdən təşkil olunan mobil müştəri xidmətləri yaradılacaq, həmçinin distant sosial xidmətlərin yaradılması istiqamətində müvafiq tədbirlər görülməkdir.

Bundan əlavə, əhalinin bu sahədə maarifləndirilməsi məqsədilə respublikamızda mövcud olan sosial xidmətlər, onların formaları və növləri, sosial xidmətlərə qəbul üçün müraciət qaydaları və s barədə əhali arasında geniş ictimai məlumatlandırma tədbirləri həyata keçirilməlidir.

Hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi Kollegiyasının 26 dekabr 2006-cı il tarixli 16 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Sosial müdafiə, tibbi-sosial ekspertiza və reabilitasiya sahəsinə aid olan qulluqçu vəzifələrinin və fəhlə peşələrinin Vahid Tarif-İxtisas Sorğu Kitabçası”nın müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Belə ki, VTİSK-da “sosial iş üzrə mütəxəssis” peşə və ya vəzifə adı dəyişdirilərək “Sosial işçi” və ödəniş dərəcələrinə ixtisas tələbləri kimi “ali psixoloji təhsil”in əvəzinə “Sosial iş” ixtisası üzrə ali təhsil qeyd edilməlidir.

Sosial işçi ştatı artırılmaqla göstərilən təşkilatlar bu sahədə ixtisaslı kadr hazırlığının sifarişçiləri kimi çıxış etməlidirlər: Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi (bütün stasionar müalicə müəssisələrində sosial işçi ştatı açılmalıdır), yerli icra hakimiyyəti orqanları (qəyyumluq və himayədar orqanları), dövlət, bələdiyyə və özəl sosial xidmət müəssisələri, öz vəsaitləri və ya cəlb edilmiş vəsaitlər hesabına sosial xidmət göstərən qeyri-hökumət təşkilatları, Qızıl Aypara Cəmiyyətinin strukturları.

Sosial işçilərin əməyi layiqincə qiymətləndirilməli və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə təsdiq olunan «Dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən sahələrdə çalışan işçilərin əməyinin ödənilməsinin Vahid Tarif Cədvəli»-nə uyğun olaraq dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən sahələrdə çalışan sosial işçilərin əməyinin ödənilməsi Vahid Tarif Cədvəlinə əsasən 19 dərəcə üzrə stajından asılı olaraq 14-17 dərəcələr arası müəyyən olunmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2021, s. 49
2. Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. // [Elektron resurs]. URL: <https://e-qanun.az/framework/22821>. Müraciət edilib: 5.05.2023
3. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 2020-ci ildə görülmüş işlərə dair Hesabatı. // [Elektron resurs]. URL: <https://edu.gov.az/az/qisa-xulase/azerbaycan-respublikasi-tehsil-nazirliyinin-2020-ci-ilde-gorulmus-islere-dair-hesabati>. Müraciət edilib: 7.05.2023
4. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Bakı Dövlət Universiteti. 2015/2016-ci tədris ilində aşağıdakı ixtisaslar üzrə ödənişli əsaslarla əyani formada yenidən hazırlanma təhsili almaq üçün qəbul // [Elektron resurs]. URL: <http://bsu.edu.az/az/news/elan25062015113928>. Müraciət edilib: 5.05.2023
5. Əliyev M.N., Əliyev Ü.M. İqtisadi və hüquqi kateqoriya kimi sosial xidmətin hüquqi təbiəti // Əmək və sosial problemlər. Elmi əsərlər toplusu. Bakı, 2016, №1 (17), s.37-43
6. Əliyev Ü.M. Sosial xidmət sahəsində dövlət sifarişlərinin həyata keçirilməsində qeyri-hökumət təşkilatlarının rolu" / Sosialologiya üzrə fəlsəfə dokt. ...dis.avtoref. / - Bakı, - 2021, 24 s.
7. Rəcəbli H.M. Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemi: Dərs vəsaiti. Bakı: MBM, 2012, 416 s.
8. Sosial müdafiə, tibbi-sosial ekspertiza və reabilitasiya sahəsinə aid olan qulluqçu vəzifələrinin və fəhlə peşələrinin Vahid Tarif-İxtisas Sorğu Kitabçası // [Elektron resurs]. URL: <http://e-qanun.az/framework/15059> Müraciət edilib: 5.05.2023
9. "Sosial xidmət haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. // [Elektron resurs]. URL: <http://www.e-qanun.az> <http://e-qanun.az/framework/15059>. Müraciət edilib: 5.05.2023

Mayis ALIYEV

PROBLEMS OF INCREASING THE ROLE OF SOCIAL WORK MECHANISMS IN THE SOCIAL SERVICE SYSTEM

Summary

This article examines the relationship between the concepts of social service and social work, and current problems of personnel training in the field of social work. Analyzing the current state and development trends of social work education, some proposals are put forward to further improve its legal base.

In order to comprehensively regulate the relations arising in this field, the author suggests that, in accordance with positive international experience, the "Unit Tariff-Specialization Survey Booklet of servant duties and labor professions related to the field of social protection, medical-social expertise and rehabilitation" should be improved and adopted in a new edition. At the same time, a number of disciplines that play an important role in the implementation of social work - social security and medical social expertise legislation, labor legislation, children's rights, etc. it is also suggested that the subjects be taught by adding them to the relevant educational plans in the future.

Keywords: *Social service, social work, difficult living conditions, education, persons with disabilities, equal educational opportunities, improvement of legislation*

Майис АЛИЕВ

**ПРОБЛЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ РОЛИ МЕХАНИЗМОВ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ В
СИСТЕМЕ СОЦИАЛЬНОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ**

Резюме

В данной статье рассматривается соотношение понятий социального обслуживания и социальной работы, а также актуальные проблемы подготовки кадров в сфере социальной работы. Анализируя современное состояние и тенденции развития образования социальной работы, выдвигаются предложения по дальнейшему совершенствованию его правовой базы.

В целях комплексного регулирования отношений, возникающих в данной сфере, автор предлагает, в соответствии с положительным зарубежным опытом, «Единый тарифно-специализационный справочник должностных обязанностей и трудовых профессий, относящихся к сфере социальной защиты, медико-социальной экспертизы» и реабилитации» следует доработать и принять в новой редакции. В то же время ряд дисциплин, играющих важную роль в осуществлении социальной работы, - законодательство о социальном обеспечении и медико-социальной экспертизе, трудовое законодательство, права ребенка и др. также предлагается преподавать предметы, добавляя их в соответствующие учебные планы в будущем.

Ключевые слова: *Социальное обслуживание, социальная работа, тяжелые бытовые условия, образование, инвалиды, равные образовательные возможности, совершенствование законодательства.*

Rəyçi: Sosiologiya elmləri doktoru, professor Hüseyn Qaraşov

SOCIAL MEDIA PLATFORMS AND THE BENEFITS OF SOCIAL MEDIA ADVERTISING

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 12 avqust 2023; çapa qəbul edilmişdir: 14 avqust 2023; onlayn çap edilmişdir: 30 sentyabr 2023

The article was submitted to the editors: August 12, 2023; accepted for publication: August 14, 2023; published online: September 30, 2023

Summary

Social media platforms have millions or even billions of active users. Popular platforms such as Facebook, Instagram, Twitter, LinkedIn offer businesses the opportunity to reach a large potential audience. Social media ads offer detailed analysis and measurement.

Social media ads allow users to comment and provide feedback. Users can share their thoughts on the ads, ask questions or provide feedback about the brand. This allows brands to interact directly with the customer and understand their expectations. Social media platforms provide an environment in which users are constantly exposed to advertisements. This can cause ad fatigue and make users insensitive to ads. The targeting algorithms of social media platforms can sometimes lead to undesirable results. This makes it difficult for advertisers to determine whether their ads are reaching real users or fake accounts. Also, interactions of fake accounts can prevent ads from interacting with the real audience. On social media platforms, malicious content or fraudulent advertisements may be posted by some advertisers or users.

The need to investigate the issues mentioned in the article is reflected.

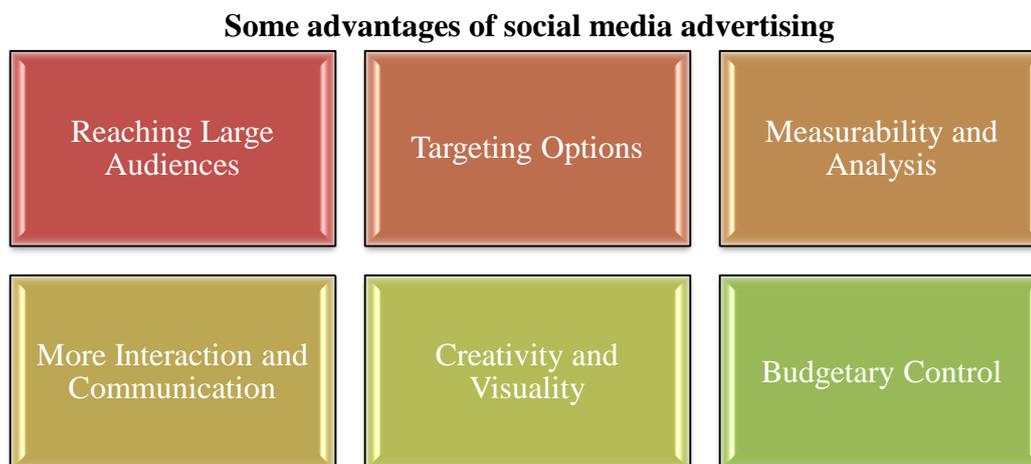
Key words: *social media, social media platforms, social media, advertisements, advertisers or users*

Introduction

Advantages and disadvantages of social media advertising

Social media advertising offers many advantages to businesses. Some of the benefits of social media advertising are given in figure 1.

Figure 1

Source: Ecer F. [7, s.258], prepared by the author based on his information.

* *Bakı Dövlət Universiteti, magistr, Azərbaycan, Bakı*
E-mail: naram999@bk.ru

Social media platforms host millions of active users. Businesses can reach large audiences with social media ads and directly affect their target audiences. This is a huge advantage in terms of increasing brand awareness and reaching potential customers. Social media advertising offers businesses the opportunity to reach large audiences.

Social media platforms have millions or even billions of active users. Popular platforms such as Facebook, Instagram, Twitter, LinkedIn offer businesses the opportunity to reach a large potential audience. Advertising on these platforms increases the visibility of the brand and makes it easier to reach the target audience. Social media advertising allows businesses to target their ads to people with specific demographics, interests, and behaviors. Platforms analyze users' profile information and interactions, allowing to show ads to a more specific audience. In this way, it is possible to reach the target audience more directly and effectively. Social media platforms ensure that ads are directed to a specific geographic region. Businesses can use this feature when they want to reach their target audience in a particular city, region or country [6, s.108].

This is a huge advantage for businesses that focus on a local or national market. Social media is an environment that allows content to spread rapidly. A well-designed and engaging ad can quickly be shared among users and go viral. This allows the ad to reach more people, increase brand awareness and reach potential customers. Social media influencers are influencers with a large following. Businesses can communicate their ads to the target audience more effectively by collaborating with influencers. Since influencers have high credibility and influence on their followers, brands are able to better convey the message and attract customers.

Social media opportunities

Social media ads offer the opportunity to target with various parameters such as demographic data, interests, behaviors and location. Businesses can direct their ads to a specific demographic or people with specific interests. This allows ads to be more effective and to increase conversion rates. Social media advertising offers businesses a variety of targeting options. These options allow ads to reach the target audience directly and enable more effective use of advertising budget.

Social media platforms allow you to target ads to a specific demographic using the demographics of users. These demographic characteristics include factors such as age, gender, language, education level, occupation. Businesses can show their ads more specifically by choosing the demographics that best suit their target audience. Social media platforms analyze users' interests and online behavior, allowing to target ads according to their interests. For example, if a business sells fitness equipment, it may direct its ads to people interested in sports. Businesses can optimize targeting by taking into account the pages users follow, content they like, and online interactions. Businesses can direct their social media ads to a specific geographic region. This allows businesses to focus on local or national markets. When a business wants to show its ad in a specific city, region or country, it can take advantage of geotargeting options. Social media platforms analyze users' online behavior to target ads to specific behaviors. For example, if a user has researched a particular product or visited a website, the business may take these behaviors into account and show relevant ads. This makes ads more personalized and effective.

Social media ads offer detailed analysis and measurement. Businesses can track the performance of ads, track interactions, clicks, conversions and sales. This data provides valuable information to optimize advertising strategies and achieve better results. One of the important advantages of social media advertising is that it offers measurability and analysis. Businesses can monitor the performance of their social media ads and measure interactions, clicks, conversions and sales.

Social media platforms offer the opportunity to monitor and analyze the performance of advertisements. Businesses can track the impressions, click-through rates, interactions and conversions of their ads in detail. This data is an important source of information for evaluating the effectiveness of advertising strategies and optimizing future campaigns. Social media ads can be used to test different targeting, content or image options [8, s.73]. Businesses can create different ad variations and compare the performance of these ads. This way, they can identify which ad

produces better results and optimize their future campaigns accordingly. Social media ads can be integrated with conversion tracking features. Businesses can track what steps users follow after clicking ads. For example, he can see how many sales an ad that redirects to a buying page converts. This is important for evaluating the conversion rates and ROI of ads. Social media platforms can be used to analyze the impact of advertisements on the target audience. Businesses can determine who responds to ads, which demographic groups are more engaged, and which content is performing better. This information provides a valuable guide for developing future advertising strategies.

Since social media platforms allow users to interact such as likes, comments, and shares, the interaction rate of advertisements is high. Businesses can directly communicate with users, answer questions and get feedback through ads. This is an important advantage in terms of strengthening customer relationships and building brand loyalty. Another advantage of social media advertising is that it offers more opportunities for brands to interact and communicate. Using social media platforms, businesses can directly interact with their target audiences and build a closer relationship with customers.

Social media ads allow users to comment and provide feedback. Users can share their thoughts on the ads, ask questions or provide feedback about the brand. This allows brands to interact directly with the customer and understand their expectations. Social media platforms provide the ability to communicate with users through private messages or chat features. Businesses can communicate with customers one-on-one to answer questions, provide support, or share detailed information about products. This increases customer satisfaction and supports building a strong customer relationship. Social media platforms support interactive content types. Interactive content such as surveys, contests, and Q&A sessions encourage users to engage with the brand. This type of content allows users to engage more with the brand and increases brand loyalty. Social media influencers are influencers with a large following. By collaborating with influencers, businesses can reach the target audience directly and promote their brands to a wider audience through influencers. This allows brands to communicate directly with influencers and engage with followers. Social media provides a platform where brands can turn their loyal customers into brand advocates. Satisfied customers recommend the brand, make positive comments and support the brand on social media. This allows brands to establish a deeper connection with their customers and increase their brand reputation.

Social media ads are a platform where creative and visually appealing content can be used. Businesses can create ads in a variety of formats and use creative content such as videos, infographics, images and storytelling. This allows ads to grab attention and engage users. Another advantage of social media advertising is that it offers wide possibilities in terms of creativity and visuality. Businesses can communicate their brand messages impressively by using a variety of creative content and visual elements on social media platforms.

Social media platforms provide an environment where visual content is consumed quickly. Businesses can draw attention and convey the brand message visually by creating visually appealing and impressive content [2, s. 164]. For example, visually appealing product photos, infographics, graphics, or engaging videos can be used. Social media ads enable brands to leverage their storytelling abilities. By creating stories in ads, businesses can affect the target audience emotionally and convey their brand values. This allows brands to form a stronger bond and enable followers to better understand the brand. Social media platforms offer live broadcast features. Businesses can share their events, product launches or interviews in real time via live streams. Live streams allow brands to engage with followers and receive feedback in real time. Social media platforms offer visual editing tools such as photo filters and effects. Businesses can make the images they send more interesting with these tools and strengthen their brand image. Filters and effects help brands customize their visual content and grab the attention of followers. Social media ads can be used to create customized charts and infographics. Businesses can provide valuable information to followers by creating visually impressive and informative content.

Social media advertising

Social media advertising offers a flexible structure for budget control. Another advantage of social media advertising is that it provides budget control. Businesses can set their advertising budgets, control their spending and make budget adjustments at any time on social media platforms.

Social media advertising adapts to various budget levels. Businesses can create their campaigns using their own advertising budget. There are options for any budget, from beginner to large-scale campaigns. Thus, businesses can adjust their advertising budgets according to their own priorities and goals. Social media platforms offer different payment configurations. Businesses can pay for their ads in different models such as pay-per-click, pay-per-view, or pay-per-conversion. This allows businesses to choose the payment option that best fits their budget and allows them to manage their spending in a more controlled way. Social media ads offer the opportunity to optimize targeting. Businesses can direct their ads to a specific target audience and spend their budgets more effectively on that target audience. Targeting optimization reduces advertising costs and enables more efficient use of the budget. Social media platforms provide real-time tracking of ads. Businesses can quickly adjust their budgets and strategies by tracking ad performance. Ads conversion rates, click-through rates, interactions, etc. The data provides businesses with important information to optimize their advertising campaigns.

Social media platforms provide an environment in which users are constantly exposed to advertisements. This can cause ad fatigue and make users insensitive to ads. Ad fatigue can reduce ad effectiveness and lower conversion rates. Ad fatigue is a condition that results from constant exposure to the same or similar ads. Advertising fatigue on social media platforms can occur due to users constantly encountering ad content.

Users can become insensitive to advertisements due to constant exposure to the same advertisements. Ad fatigue can lead to distractions and ignoring ads. In this case, it becomes difficult for the advertisement to be effective on the target audience. Continuous viewing of the same ads can create negative impressions on users. Users may get bored with the advertisements they encounter constantly and may have negative thoughts about the brand. This can negatively affect brand reputation. Ad fatigue can cause click-through rates to drop. As users see the same ads over and over, their clicks tend to decrease and they show less interest in the ads. This, in turn, can reduce the effectiveness of the advertising campaign. Ad fatigue can also negatively affect conversion rates. When users are constantly exposed to the same ads, they may lose interest and motivation. This can reduce the efficiency of the conversion process.

Some users may use ad blocking software or browser plug-ins to block ads. This can reduce ad views and engagement rates. Also, ad-blocking software can cause businesses to spend their ad budgets less effectively. One downside of social media advertising is that users can block ads using ad-blocking software or browser add-ons. Users using ad-blocking software or browser plug-ins block ads, so the view and interaction rates of ads may decrease. This can reduce the ad's potential to reach the target audience and reduce the effectiveness of the ad campaign. Businesses spend their advertising budgets to reach a specific target audience. However, when users using ad blocking software or plug-ins block ads, the ad budget is wasted because the ads are not displayed and become ineffective. Ad-blocking software or browser plug-ins can make it harder for ads to reach their target audience. Especially if these software and add-ons are developed to prevent ad targeting techniques, the ads cannot reach the desired audience and cannot be targeted correctly. The widespread use of ad blocking can result in lost revenue for social media platforms and advertisers. Ad blocking can reduce platforms' revenue from ads, giving advertisers fewer advertising opportunities.

The targeting algorithms of social media platforms can sometimes lead to undesirable results. For example, ads may be shown to the wrong audience or may not match users' interests. This can reduce the effectiveness of the ad and waste money. The downside to bad targeting of social media advertising is that the platforms' targeting algorithms can sometimes lead to undesirable results.

Social media platforms use data such as users' demographics, interests, and behaviors to direct ads to a specific target audience. However, incorrect targeting can occur due to algorithm errors or missing data. In this case, ads may be shown to unwanted people and the effectiveness of the advertising campaign may be reduced. The targeting algorithms of social media platforms use a variety of data to identify users' interests. However, sometimes these algorithms may show ads that are incompatible with users' real interests. In this case, users perceive the ads as uninteresting and the effectiveness of the ads is reduced [9, s. 140]. The ways in which social media platforms collect and target user data may raise privacy and reliability concerns among users. These concerns may lead users to develop a more cautious and negative attitude towards advertisements. Poor targeting can result in wasted ad budget. If ads are shown to the wrong target audience, ad spend will reach unwanted people and conversion rates will decrease. This reduces the cost-effectiveness of the advertising campaign.

Social media advertising can be costly in some cases. With increased competition on popular platforms, advertising costs rise and can pose a budget problem for small businesses. Also, it may take time and experience to identify appropriate strategies to reduce advertising costs. The advertising cost disadvantage of social media advertising is the financial difficulties advertisers may face when they want to advertise on a budget.

Advertising costs on social media platforms can often increase due to competitive industries, popular time periods, or periods of high demand in general. Advertisers may need to spend more to reach the same target audience. Effectively controlling advertising costs on social media platforms may require constantly changing advertising strategies. Advertisers may have to constantly review and adjust their advertising strategies to optimize their advertising budgets and deliver maximum returns. Social media advertising is a marketing channel that usually advertisers have to work with a set budget. However, the predictability of advertising costs can be low and budget control can be difficult. Advertisers must actively manage to track the costs of their ad campaigns, track spending and stay within budget limits. Increased advertising costs or high advertising costs can pose a risk to advertisers. High costs, especially for new or small businesses, can destabilize advertisers' budgets and adversely affect return on investment.

Social media platforms may encounter reliability issues from time to time. For example, platforms may have fake accounts or bots, which can make it difficult for the ad to reach the target audience. There may also be reliability and privacy concerns among users, which may affect the effectiveness of advertisements. The downside to the credibility issues of social media advertising is that the trust of advertisers and users in social media platforms becomes questionable.

Conclusion

Social media platforms can sometimes have a hard time detecting the activity of fake accounts and bots. This makes it difficult for advertisers to determine whether their ads are reaching real users or fake accounts. Also, interactions of fake accounts can prevent ads from interacting with the real audience. On social media platforms, malicious content or fraudulent advertisements may be posted by some advertisers or users. Such content can undermine the trust of users and negatively affect the credibility of the platform. Social media platforms collect users' data and use it for targeting purposes. However, some users are concerned that these data collection and monitoring processes violate their privacy. These concerns can negatively impact users' reactions to ads and affect the platform's credibility. Social media platforms try to control ads through content detection systems and posting policies. However, inappropriate content or unwanted advertisements may sometimes be published due to errors or deficiencies of these systems. This can cause advertisers to lose control of their ads and damage their credibility. Credibility issues on social media platforms can affect users' trust in social media ads in general. Users may not find ads reliable or realistic and may take a more cautious approach to ads.

References:

1. Arens W.F, Weigold M.F. "Contemporary Advertising", Boston, "McGraw Hill", 2020, 736 p.
2. Bakardjieva M. "Internet Society", London, "Sage Publications Ltd", 2019, 296 p.
3. Brown S. "Postmodern Marketing", Boston, "Marketing Book", 2018, 421 p.
4. Castells M. "The Rise Of The Network Society", New Jersey, "Wiley-Blackwell", 2022, 265p.
5. Chaffey D., Ellis F.C. "Internet Marketing", London, "Pearson Education Limited", 2019, 576 p.
6. Daniel W.B., Barbara C. "International Marketing", Boston, "SAGE Publications Ltd", 2020, 671 p.
7. Ecer F., Canitez M. "Bankalar- Teori ve Uygulamalar", Ankara, "Gazi Kitabevi", 2017, 410 s.
8. Jessie P., David L.R. "International Trade: The Basics", London, "Routledge", 2022, 210 p.
9. Mucuk İ. "Modern İşletme", İstanbul, "Türkmen Kitabevi", 2019, 367 s
10. Ömer B. "Modern Bankalar", İzmir, "Enkare Bilgisayar Sistem Grafik", 2018, 413 s.
11. Varnalı K. "Dijital Tutulma-Pazarlama İletişimi ve İnsan", İstanbul, "Kapital Medya Hizmetleri", 2019, 260 s.

Nərgiz ŞƏBƏNDƏYEVA

**SOSIAL MEDIA PLATFORMALARI VƏ
SOSIAL MEDIA REKLAMININ FAYDALARI
Xülasə**

Sosial media platformalarının milyonlarla, hətta milyardlarla aktiv istifadəçisi var. Facebook, Instagram, Twitter, LinkedIn kimi məşhur platformalar bizneslərə böyük potensial auditoriyaya çatmaq imkanı verir. Sosial media reklamları ətraflı təhlil və ölçmə təklif edir.

Sosial media reklamları istifadəçilərə rəy bildirmək imkanı verir. İstifadəçilər reklamlar haqqında fikirlərini bölüşə, sual verə və ya brend haqqında rəy bildirə bilərlər. Bu, brendlərə müştəri ilə birbaşa əlaqə saxlamağa və onların gözləntilərini başa düşməyə imkan verir. Həmçinin sosial media platformaları istifadəçilərin daim reklamlara məruz qaldığı bir mühit təmin edir. Bu, reklamlardan yorğunluğa səbəb ola bilər və istifadəçiləri reklamlara qarşı laqeyd edə bilər. Sosial media platformalarının hədəf alqoritmləri bəzən arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bu, reklam verənlərin reklamlarının real istifadəçilərə və ya saxta hesablara çatdığını müəyyən etməyi çətinləşdirir. Həmçinin, saxta hesabların qarşılıqlı əlaqəsi reklamların real auditoriya ilə qarşılıqlı əlaqəsinə mane ola bilər. Sosial media platformalarında bəzi reklamçılar və ya istifadəçilər tərəfindən zərərli məzmun və ya saxta reklamlar yerləşdirilə bilər.

Məqalədə qeyd edilən məsələlərin araşdırılması zərurəti öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *sosial media, sosial media platformaları, sosial media, reklamlar, reklamçılar və ya istifadəçilər*

Наргиз Шабандаева

**ПЛАТФОРМ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ И
ПРЕИМУЩЕСТВА РЕКЛАМЫ В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ
Резюме**

Платформы социальных сетей имеют миллионы, если не миллиарды активных пользователей. Популярные платформы, такие как Facebook, Instagram, Twitter, LinkedIn, позволяют компаниям охватить большую потенциальную аудиторию. Реклама в социальных сетях предлагает подробный анализ и измерение.

Реклама в социальных сетях позволяет пользователям оставлять отзывы. Пользователи могут делиться своими мыслями о рекламе, задавать вопросы или оставлять отзывы о бренде. Это позволяет брендам напрямую общаться с клиентами и понимать их ожидания. Кроме того, платформы социальных сетей создают среду, в которой пользователи постоянно видят рекламу. Это может привести к усталости от рекламы и вызвать у пользователей апатию к рекламе. Алгоритмы платформ социальных сетей иногда могут привести к нежелательным результатам. Из-за этого рекламодателям сложно определить, доходят ли их объявления до реальных пользователей или до фейковых аккаунтов. Кроме того, взаимодействие фейковых аккаунтов может помешать рекламе взаимодействовать с реальной аудиторией. Некоторые рекламодатели или пользователи могут публиковать вредоносный контент или ложную рекламу на платформах социальных сетей.

В данной статье отражена необходимость исследования выше затронутых вопросов.

Ключевые слова: *социальные сети, платформы социальных сетей, реклама, рекламодатели или пользователи.*

Rəyçi: Sosial elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ersin Müezzinoğlu

ÇƏTİN HƏYAT ŞƏRAİTİNDƏ OLAN UŞAQLARLA SOSIAL İŞİN TƏŞKİLİ PROBLEMLƏRİ

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 1 avqust 2023; çapa qəbul edilmişdir: 4 avqust 2023; onlayn çap edilmişdir: 30 sentyabr 2023

The article was submitted to the editors: August 1, 2023; accepted for publication: August 4, 2023; published online: September 30, 2023

Xülasə

Son illər uşaq evlərində uşaqların saxlanma şəraitinin və psixoloji-pedaqoji reabilitasiyasının təşkilinin yaxşılaşdırılması onların ailələrə adaptasiyası imkanlarını artırsa da təklif edirik ki, uşağın tərbiyə üçün ailəyə verilməsinə, ailənin uşağı övladlığa və ya himayəyə götürməyə hazırlanmasına kompleks şəkildə yanaşılmalıdır və yeni tip müəssisələr – çətin həyat şəraitində olan uşaqlara yardım mərkəzləri tərəfindən həyata keçirilməlidir. Fikirimizcə, uşaqların sosial müdafiəsi sisteminin inkişafına və bu sahədə standartların müəyyən edilməsinə cavabdehlik funksiyası DOST (Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat) Agentliyinə və mərkəzlərinə həvalə edilməlidir.

Cinayətin qurbanı olmuş və zorakılığa məruz qalmış və uşaqlar üçün respublikamızda xüsusi psixoloji-sosial reabilitasiya mərkəzinin yaradılması da vacib məsələlərdən biri kimi qarşımızda durur. Zorakılığa məruz qalmış uşaqların çağırışlarını cavabsız qoymaq mümkün deyil. Eyni zamanda həmin Mərkəzin nəzdində kiçik sığınacağın da yaradılması vacibdir. Əgər uşağa qarşı həddən ziyadə qəddar zorakılıq baş veribsə, o cümlədən cinsi zorakılıq, istismar qeydə alınmışsa və uşağın həmin mühitdə qalması onun mənafeyinə cavab vermirsə, uşaq orada saxlanılmalıdır.

Açar sözlər: *uşaq, çətin, sosial, xidmət, hüquq, küçə, baxımsız*

Giriş

Sosial xidmət qanunvericilik çətin həyat şəraitini şəxs (ailənin) həyat fəaliyyətini obyektiv surətdə pozan, təkbaşına aradan qaldıra bilmədiyi hal kimi xarakterizə edir və sosial xidmət yalnız vətəndaşın həyat fəaliyyətini obyektiv surətdə pozan, onun müstəqil surətdə aradan qaldıra bilməyəcəyi vəziyyətə görə müəyyən olunur. Ədəbiyyatda isə çətin həyat şəraiti sosial qeyri-stabillik, yəni, böhranlı, stressli, ekstremal, qeyri-müəyyən və kəskin vəziyyət kimi xarakterizə olunur [9, s. 575].

Məlumdur ki, uşaqlar aşağıdakı əsaslardan azı biri olduqda çətin həyat şəraitində hesab edilir:

- uşaqların valideynlərini itirməsi və ya valideyn himayəsindən məhrum olması;
- uşaqların sağlamlıq imkanlarının məhdud olması;
- yetkinlik yaşına çatmayanların baxımsızlığı və ya sosial təhlükəli vəziyyətdə olması;
- müəyyən yaşayış yerinin olmaması;
- valideynlərini itirməsi və ya valideyn himayəsindən məhrum olmasına görə sosial xidmət müəssisələrində yaşamış şəxslərin, həmin müəssisələri tərk etdikdən sonra yaşayış yerinin olmaması;
- şəxsin sosial yadırgama (dezadaptasiya) və sosial məhrumiyyət (deprivasiya) vəziyyətində olması [4].

Sosial yadırgama (dezadaptasiya) şəxsin (ailənin) sosial mühitə uyğunlaşma qabiliyyətinin itirilməsi, **sosial məhrumiyyət (deprivasiya)** isə şəxsin (ailənin) əsas həyatı tələbatlarını müstəqil şəkildə ödəmək imkanlarının məhdudlaşması və (və ya) ondan məhrum

* *Bakı Biznes Universitetinin Humanitar elmlər kafedrasının müəllimi. Azərbaycan, Bakı*
E-mail: aliyev_ulvi_89@mail.ru

olması kimi xarakterizə olunur. Göründüyü kimi əgər uşaq sosial yadırgama (dezadaptasiya) və sosial məhrumiyət (deprivasiya) şəraitindən olan ailənin üzvüdirsə o da çətin həyat şəraitində yaşayan şəxs statusu əldə edir.

Məlum olduğu kimi, BMT-nin «Uşaq hüquqları haqqında» Konvensiyası hüquqları sahəsində əvvəllər qəbul edilmiş sənədlərlə müqayisədə ən dolğun və bu hüquqların beynəlxalq hüquq normaları qüvvəsinə mindirildiyi ilk sənəddir. İştirakçı dövlətlərin sayına görə bu, BMT-nin ən çoxsaylı konvensiyasıdır. İki ölkədən başqa bütün dünya dövlətləri «Uşaq hüquqları haqqında» Konvensiyanın iştirakçısıdır. Bu fakt özü-özlüyündə uşaq hüquqlarının qorunmasına, onlarla sosial işin təşkili dünya ictimaiyyətinin yüksək əhəmiyyət verməsini sübut edir.

Respublikamızda ailə və uşaqlara sosial xidmət sahəsi formalaşmış, uşaq əlilliyinin qarşısının alınması, profilaktikası və sosial reabilitasiyası sistemi yaradılmış, müvafiq müəssisələrin maddi bazası yaxşılaşdırılmış, uşaqların ən həssas qruplarının problemlərinin həllinin informasiya, metodiki və elmi təminatı işlənmişdir. «Uşaq hüquqları haqqında» Konvensiyaya Milli Məclisin 21 iyul 1992-ci il tarixli Qərarı ilə qəbulmuş Azərbaycan Respublikası uşaq hüquqlarının müdafiəsi, onlara sosial xidmətin göstərilməsi sahəsində iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq milli qanunvericilik sistemində bir sıra hüquqi islahatlar həyata keçirmişdir. Belə ki, 19 may 1998-ci il tarixdə «Uşaq hüquqları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir [6, s. 3].

Hazırda cəmiyyətin sosial strukturunda sosial təhlükəli vəziyyətdə olan uşaqlar kateqoriyası fərqləndirilir. Bu baxımdan ilk növbədə sosial təhlükəli vəziyyətdə olan uşaqlar anlayışına və onların sosial statuslarına aydınlıq gətirilməsi məqsədmüvafiq olardı. Sosial təhlükəli vəziyyətdə olan uşaqlar baxımsızlıq və ya kimsəsizlik nəticəsində həyatına və ya sağlamlığına təhlükə yaranan, yaxud tərbiyə edilməsi və ya saxlanması üçün tələblərə cavab verməyən şəraitdə olan, yaxud hüquq pozuntuları törədən uşaqlar hesab oluna bilər. Göründüyü kimi şəxsin sosial təhlükəli vəziyyətdə olması baxımsızlıq, kimsəsizlik, tərbiyə edilməsi və ya saxlanması tələblərə cavab verməyən şəraitdə olması və hüquq pozuntuları törətməsi əlamətləri ilə xarakterizə olunur.

Baxımsızlıq özündə təlim-tərbiyə vermək, yaxud saxlamaq vəzifəsinin valideynləri və ya digər qanuni nümayəndələri tərəfindən yerinə yetirilməməsi və ya lazımcıca yerinə yetirilməməsi nəticəsində uşaqların davranışına nəzarətin olunmamasını ifadə edir. Kimsəsizlik isə, müəyyən yaşayış yerinin və ya qalmağa yerinin olmaması başa düşülməlidir. Tərbiyə edilməsi və ya saxlanması tələblərə cavab verməyən şəraitdə olması əlaməti əsasən yetkinlik yaşına çatmayanlarla bağlıdır. Bu əsasən natamam ailələrdə yaşayan uşaqları əhatə edir.

Sosial təhlükəli vəziyyətdə olan uşaqlar içərisində küçə həyatına məruz qalmış uşaqlar («küçə uşaqları») xüsusi olaraq fərqləndirmək olar. Küçə uşaqlarının küçəyə yönəlməsi və ya küçədə yaşaması səbəbləri bir sıra faktorlarla bağlıdır. Bura yoxsulluq, işsizlik, davamlı olaraq uşağın işlədilməsi, ailənin dağılması (boşanma, valideynlərin ölümü), zorakılıq, münafişə və s. aid edilə bilər. Məlumdur ki, uşaq üçün küçə azadlığı, küçə həyatının cazibədarlığı maraqlı olmuşdur. Bəzən uşaqlar, yeniyetmələr küçədə həyatın daha maraqlı olduğunu, sərbəstliyin, azadlığın olduğunu, özlərini orda daha yaxşı ifadə edəcəklərini, daha yaxşı təmin ediləcəklərini düşünürlər [3, s. 49].

Mövcud qanunvericilik sosial təhlükəli vəziyyətdə olmanı həmin uşaqların çətin həyat şəraitində olması ilə əlaqələndirir. Avropa Şurasının Küçə Uşaqları üzrə İşçi Qrupu 18 yaşdan kiçik olan qısa və ya uzun müddətli küçə mühitində yaşayan uşaqları "küçədə yaşayan uşaq" olaraq qəbul ediblər [2, s. 98].

Küçə uşaqları anlayışı baxımından UNİCEF uşaqları ailələri ilə yənlənən əlaqələrinin səviyyəsi baxımından görə iki qrupa bölünür:

1. Ailələri ilə davamlı əlaqəsi olan "küçədə çalışan uşaqlar." Həmin uşaqlar günlərini küçədə keçirməyə çalışsalar da, ailələrinin nəzarəti altında olurlar. Valideynləri və bacı-qardaşları ilə əlaqə yaradan bu uşaqların ailə bağları zəifləsə də tamamilə qopmamışdır. Onlar günlərini küçədə xırda alver edərək, ya da gəzərək keçirirlər də, amma çox vaxt evlərində gecələyirlər.

2. Ailələri ilə heç bir əlaqəsi olmayan "küçə uşaqları." Ümumiyyətlə, cəmiyyətin ən yoxsul təbəqəsindən və parçalanmış ailələrdən olan uşaqlardır. Ailələrindən zorla və ya öz istəkləri ilə ayrılan bu uşaqlar günün 24 saatını küçədə keçirirlər. Bunlara küçədə yaşayan uşaqlar da deyilir [5, s.49].

Müasir dövrdə miqrasiya proseslərinin kəskin artması, əyalətlərdən böyük şəhərlərə miqrasiya, urbanizasiya – kənddən, əyalətdən nisbətən inkişaf etmiş şəhərə, paytaxta insanlar miqrasiya edir. Böyük şəhərlər isə heç də hər zaman gələn insanları qəbul edəcək vəziyyətdə olmur. Belə olan halda isə gələnlər dağılmış evlərdə qalmağa məcbur olurlar. Təbii ki, iş tapmaq da çətin olur. Bu zaman ailə uşağın əməyindən istifadə etməyə başlayır. Uşaq böyük şəhərlərdə ya dilənçilik edir, ya maşın yuyur, təkər qaraldır, ya da küçələrdə oğurluqla məşğul olub ailəsini saxlayır.

Araşdırmalar nəticəsində sorğu aparılan uşaqların yarısından bir qədər çoxu Bakı şəhərinə xarici ölkələrdən və ya ölkənin digər şəhər və rayonlarından gələnlərdir. Oğlanların 56 faizi, qızların isə 12 faizi Bakı şəhərində anadan olub, müvafiq olaraq 42 və 84 faizi ölkənin regionlarından gəlib. Uşaqların 35 faizi məktəbdə təhsil aldıklarını və hər gün məktəbə getdiklərini bildirib. 19 faizi və ya hər 7 oğlandan biri və hər 3 qızdan biri məktəbə getmədiyini söyləyib. Heç vaxt təhsil almayan uşaqlar bunun əsas səbəbi kimi kasıb olduqlarını və ya gələcəklərini qurmaq üçün pul qazandıqlarını göstərirlər. 208 küçə uşağının 94 faizinin ailəsi olub. Bununla belə, uşaqların 61 faizinin hər iki valideyni, təxminən üçdə birinin natamam ailəsi, yəni tək anası və ya atası, digərlərinin isə yalnız yaxın qohumları olub. Küçə uşaqlarının ailələrinin 90 faizində, özləri də daxil olmaqla, orta hesabla 18 yaşına çatmayan 2 uşaq olub. Küçə uşaqlarının mövcudluğunun səbəblərindən biri də onların ailələrində yaranan maliyyə problemləridir. Müayinənin nəticələrinə görə, hər iki valideyni olan 126 uşağın cəmi 9 faizinin həm atası, həm də anası işləyir. Valideynlərinin biri və ya hər ikisi olan uşaqların 75 faizinin tək anası və ya atası işləyir, hər beş uşaqdan birinin heç bir valideyni işləmir. Sorğu olunan hər 2 uşaqdan birinin ailəsi öz yaşayış yerini 1988-ci ildən, yəni Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzə başladığı dövrdən sonra dəyişib ki, bu da ölkədə küçə uşaqlarının formalaşmasına təsir edən amillərdən biridir. Şüşə qabları və metal tullantıları yığıb təhvil verməyi və dilənməyi əmək fəaliyyətinin bir növü hesab etsək, o zaman bütün sorğu aparılan küçə uşaqlarını işləyənlər kateqoriyasına aid etmək olar. Küçələrdəki uşaqların yarısı maşın yumaq (25 faiz) restoranlarda xidmətçi, avtobuslarda pul yığmaq və dilənmək (25 faiz) yolu ilə pul qazanır. Oğlanların 14 faizi ailə üzvləri tərəfindən işləməyə məcbur edildiyini qeyd ediblər. Qızların 44 faizi də həmin səbəbi göstərmiş [11]. Sosial təhlükəli vəziyyətdə olan uşaqlar kateqoriyasına hüquq pozuntusu törədən, yəni qanunla münafiqə olan uşaqlar aid edilir. Məlumdur ki, Azərbaycanda tam cinayət məsuliyyəti üçün yaş həddi 16 yaş müəyyən olunmuşdur. Lakin 14 yaşlı yeniyetmənin törətdiyi cinayət Cinayət Məcəlləsinin 20-ci maddəsinə uyğun gələrsə, o zaman həmin yeniyetmə cinayət məsuliyyəti daşıyır. Buraya qəsdən adam öldürmə, bilərəkdən səhhətə ağır zərbə yetirilməsi, soyğunçuluq, zorakılıq, narkotik və psixotrop maddələrin oğurlanması, insan oğurluğu, zorlama, oğurluq və s. [1] daxildir:

Küçə həyatına məruz qalmış uşaqlar probleminə *sosial işçinin* yerinə yetirməli olduğu *vəzifələr* aşağıdakılardır:

1. uşaqlara aid məlumatları toplamaq, qeydlər aparmaq və şəxsi dosyələr hazırlamaq;
2. uşaqların inamını qazanmaq. Küçə həyatına məruz qalmış uşaqlarla iş zamanı ən başlıca prinsiplərdən biri budur. Onlar heç kimə inanmırlar, hər kəs tərəfindən aldadılırlar, dostluq əlaqələri yoxdur, hətta valideynləri də onlar üçün düşməndir;
3. uşaqlara real kömək göstərmək. Bu, tibbi kömək, valideynlərin axtarışı, sənədlərin qeydiyyatı, psixoloji və maddi köməkdir;
4. Əlaqədar orqanlarla əlaqələr qurub küçə həyatına məruz qalmış uşaqların problemlərini onlara çatdırmaq;
5. uşaqların ailələri və yaxın çevrələri ilə əlaqələr qurmaq;
6. hər hansı bir uşağı ailəyə qaytarmaq və ya onun alternativ xidmətlərlə (foster ailə, ailə qrup evi və s.) təmin edilməsi üçün işlər görmək;
7. vəziyyətin (case-in) müzakirəsi və dəyərləndirilməsi hesabatları hazırlamaq;

8. uşaqların reabilitasiyasına yönəlmiş müşahidə, qoyulmuş diaqnoz və aparılan müalicəni sonrakı müddətdə də davam etdirmək;

9. ailəsinə və cəmiyyətə reinteqrasiya olunan uşaqların ixtisasa yiyələnmələrində, işlə təmin olunmalarında və təhsil müddətini tamamlamaları istiqamətində rəhbərlik etmək;

10. uşaqların qabiliyyətlərini kəşf etmək və dünyagörüşlərini genişləndirmək;

11. İqtisadi kasıblıq vəziyyətində olduğu təsbit olunan uşaqlara və ailələrinə, sosial yardımların göstərilməsi qaynaqlarından və qurumlarından yararlanmalarına yardım göstərmək;

12. uşaqların sosiallaşmasına yardım edəcək hər cür sosial, mədəni və idman fəaliyyətlərini yerinə yetirmək;

13. uşaqların peşə fəaliyyətləri və onlarla əlaqədar bütün qeydlərin gizlilik prinsipinə uyğun hazırlanması və həyata keçirmək.

Hazırkı dövrdə sosial təhlükəli vəziyyətdə olan uşaqlara münasibətdə dövlətin sosial xidmət siyasəti və reabilitasiya yönümlü sosial xidmət layihələri Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq dövlət sosial sifarişləri əsasında uğurla həyata keçirilir. Belə ki, Nazirlik tərəfindən ölkəmizin bölgələrində olmaqla 70 günərzi qayğı mərkəzləri, 49 icma əsaslı sosial reabilitasiya mərkəzləri, 10 autizm və daun sindromlu uşaqlar üçün 14 psixoloji yardım mərkəzləri, 10 eşitmə və nitq qabiliyyəti zəif olan sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün reabilitasiya və surdoloji xidmət mərkəzləri, 15 məişət zorakılığından zərər çəkmiş şəxslər üçün yardım mərkəzləri, 3 görmə imkanları məhdud uşaqlar üçün sosial reabilitasiya mərkəzləri, ahıllar üçün 5 günərzi qayğı mərkəzi, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara davranış üzrə valideynlər üçün 10 dəstək mərkəzləri yaradılaraq 8 mindən çox şəxsə sosial xidmətlərin göstərilməsi təmin edilir [10].

Müasir dövrdə sosial təhlükəli vəziyyətdə olanların sosial müdafiəsinin səmərəli və real surətdə həyata keçirilməsində DOST (Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat) Agentliyinin və mərkəzlərinin fəaliyyəti danılmazdır. Azərbaycan dövlətinin sosial xidmət siyasətinin, bütövlükdə sosial siyasətinin ən uğurlu nəticələrindən biri kimi DOST (Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat) Agentliyinin və mərkəzlərinin yaradılmasını göstərmək olar. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 9 avqust 2018-ci il tarixli “Əhalinin məşğulluğu, əmək, sosial müdafiə və təminat sahələrində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Fərmanına uyğun olaraq Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyində DOST (Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat) Agentliyi və 1 saylı DOST mərkəzi yaradılmışdır. Mərkəzdə bütün xidmətlər sistemləşdirilmiş formada “bir pəncərə” prinsipi üzrə şəffaf, operativ şəkildə vətəndaşlarla açıq iş şəraitində təqdim olunur. Həmin xidmətlərin siyahısında əmək, məşğulluq, sosial təminat, ünvanlı dövlət sosial yardımı, əlillik, pensiya, sosial sığorta və digər aidiyyəti sahələrdə 126 xidmət əhatə olunur. Mərkəzin iş mexanizmi elə qurulub ki, xidmətlərdən istifadə prosedurları sadəliyi, çevikliyi, müraciət edən vətəndaş üçün rahatlığı, tam şəffaflığı ilə ictimai məmnunluğa səbəb olub. Bütövlükdə DOST layihəsi məşğulluq, əmək, əlillik və sosial müdafiə sahələrində xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, bu xidmətlərdə şəffaflığın artırılmasına və vətəndaş məmnunluğunun təmin olunmasına xidmət edir.

Hazırda respublikamızda çətin həyat şəraitində olan uşaqlara yardım göstərən sosial xidmət müəssisələri şəbəkəsi yaradılmışdır. Bu müəssisələrin işi uşaqların ailə ilə bağlılığını qoruyub saxlamağa kömək göstərir, uşaqların inkişafı, sağlamlığı və həyatı üçün təhlükələri aradan qaldırır. Lakin, uşaqların sosial xidmət müəssisələrinə yerləşdirilməsi səbəblərinin araşdırılması onların hüquqi təminatlarının əsasən zəif olması və ya olmaması səbəblərindən internat evlərinə yerləşdirilmələrini aşkara çıxarmışdır. Belə ki, həmin uşaqların valideynlərinin (yaxud valideyninin) evlərinin qeyri-qanuni yollarla satışı, yaxud əllərindən alınması və hazırda uşaqlarını saxlamaq üçün mənzillərinin olmaması uşaqlarını saxlamaq imkanından məhrum edir. Bəzi hallarda isə müalicəyə ehtiyacı olan uşaqların valideynləri imkansızlıq ucbatından müalicə edə bilməmələrinə görə uşaqlarını internat evlərinə təhvil verməli olurlar. Fikrimizcə, bu səbəblərin də aradan qaldırılması istiqamətində profilaktik xarakterli tədbirlərin həyata keçirilməsinə ciddi zərurət vardır.

Tədqiqatçı alim M.A.Hacıyeva hesab edir ki, uşaqların sosial müdafiəsi sisteminin inkişafı və bu sahədə standartların müəyyən edilməsinə cavabdeh olan xüsusi bir dövlət orqanının yaradılması olduqca zəruridir. Məhz, ərazi üzrə uşaqların ehtiyaclarının öyrənilməsi və hansı xidmətə ehtiyaclarının olduğunu müəyyən etmək, o cümlədən uşaqların hüquqlarının (sosial, əmək, təhsil, səhiyyə, mülkiyyət və s.) qorunmasına yerli səviyyədə məsul olan orqan olmadan uşaqlara səmərəli xidmət göstərmək olduqca çətindir. Yerli səviyyədə yaradılması təklif edilən həmin qurumlar Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən yaradılacaq xüsusi bir orqana tabe edilməli və onlar həmin nazirlik qarşısında hesabat verməlidirlər. Həmin orqanlar konkret ərazidə uşaqların sosial müdafiəsi siyasətinə xidmətlərini hazırlamalı və təmin etməlidirlər. Bunun üçün həmin orqanlara yerli səviyyədə uşaq müdafiəsi sistemi yaratmaq və uşaqların rifahını qorumaq səlahiyyətləri verilməlidir. Eyni zamanda, həmin qurum yerli səviyyədə uşaqların müdafiəsinə məsul olan yeganə orqan olmalı və ona Yetkinlik Yaşına Çatmayanların İşləri və Hüquqlarının Müdafiəsi Haqqında Komissiyanın funksiyaları da həvalə edilməlidir. Bu orqan həm də uşaqları dövlət uşaq müəssisələrinə və ya digər sosial xidmət müəssisələrinə vermək səlahiyyətinə də malik olmalıdır. Onların tabe olduqları mərkəzi orqan isə milli səviyyədə uşaqların sosial müdafiəsi üzrə nəzarət və monitorinq orqanı kimi fəaliyyət göstərməlidirlər [8, s. 75].

Nəticə

Uşağın hərtərəfli inkişafının təmin edilməsi üçün onun bioloji və ya alternativ ailə mühitində yaşaması çox vacibdir. Artıq hazırkı mərhələdə uşaqların müdafiəsi sistemini kompleks və sistemləşdirilmiş şəkildə özündə əks etdirən bir qanunun qəbul edilməsinə zərurət vardır. Həmin qanuna uşaqların sosial müdafiəsinin digər elementləri ilə yanaşı onlara sosial xidmətlə bağlı bir sıra məsələlər daxil edilməlidir.

Zorakılığa məruz qalmış və cinayətin qurbanı olmuş uşaqlar üçün respublikamızda xüsusi psixoloji-sosial reabilitasiya mərkəzinin yaradılması da vacib məsələlərdən biri kimi qarşımızda durur. Belə ki, digər postsovet ölkələrindən fərqli olaraq, Azərbaycanda zorakılığa məruz qalmış, cinayətin qurbanı olmuş və müxtəlif hadisələrdən sarsıntı keçirmiş uşaqlar üçün sosial psixoloji xidmət mərkəzi yoxdur. Müdafiəyə və qayğıya ehtiyacı olan uşaq gözləyə bilməz, zorakılığa məruz qalmış uşaqların çağırışlarını cavabsız qoymaq mümkün deyil. Eyni zamanda həmin Mərkəzin nəzdində kiçik sığınacağın da yaradılması vacibdir. Əgər uşağa qarşı həddən ziyadə qəddar zorakılıq baş veribsə, o cümlədən cinsi zorakılıq, istismar qeydə alınıbsa və uşağın həmin mühitdə qalması onun mənafeyinə cavab vermirsə, uşaq orada saxlanılmalıdır.

Beləliklə, sosial təhlükəli vəziyyətdə olan uşaqlara belə anlayış vermək olar: sosial təhlükəli vəziyyətdə olan uşaqlar dedikdə, baxımsızlıq və ya kimsəsizlik nəticəsində həyatına və ya sağlamlığına təhlükə yaranan, yaxud tərbiyə edilməsi və ya saxlanması üçün tələblərə cavab verməyən şəraitdə olan, yaxud hüquq pozuntuları törədən uşaqlar başa düşülməlidir. Həmin anlayış baxımından uşağın sosial təhlükəli vəziyyətdə olması baxımsızlıq, kimsəsizlik, tərbiyə edilməsi və ya saxlanması tələblərə cavab verməyən şəraitdə olması və hüquq pozuntuları törətməsi əlamətləri ilə xarakterizə olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycanın vahid sosial reyesteri // [Elektron resurs]. URL: <https://e-sosial.az>. Müraciət edilib: 23.04.2023
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. // [Elektron resurs]. URL: www.e-qanun.az Müraciət edilib: 24.04.2023
3. Гаджиева М.А. Развитие института социального обслуживания // Юрист, Алматы, 2009, № 7 (97), с. 74-76
4. Домохозяйка - тоже профессия: предлагается платить пособие неработающим женам и мамам. // [Elektron resurs]. URL: <https://zerkalo.az/domohozyajka-tozhe-professiya-predlagaetsya-platit-posobie-nerabotayushhim-zhenam-i-mamam/>. Müraciət edilib: 23.04.2023

5. Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения. Учебник для бакалавров. М.: Юрайт, 2012, 575 с.
6. Məmmədli G.R. Çətin tərbiyə olunan uşaqların sosiallaşması. Bakı: Təhsil, 2018, 140 s.
7. “Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu //www.e-qanun.az
8. Sosial iş bacarıqları. Bakı: Meqa, 2018, 72 s.
9. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla sosial işin əsasları. Bakı: Avropa, 2019, 72 s.
10. Uşaq hüquqları: Beynəlxalq standartlar və yerli qanunvericilik. Bakı, 2000, 664 s.
11. «Uşaq hüquqları haqqında» Azərbaycan Respublikasının 19 may 1998-ci il tarixli Qanunu. // [Elektron resurs]. URL: www.e-qanun.az. Müraciət edilib: 23.04.2023

Ulvi ALIYEV

LEGAL AND SOCIAL STATUS OF CHILDREN LIVING IN DIFFICULT LIFE CONDITIONS

Summary

In recent years, the improvement of the conditions for children and the organization of psychological and pedagogical rehabilitation in orphanages increases the possibility of their adaptation in the family. We offer a comprehensive approach to giving a child for upbringing, to preparing a family for adoption or raising a child, to the implementation of a new type of activity of centers for helping children in difficult life situations. In our opinion, the responsibility for developing the system of social protection of children and setting standards in this area should be assigned to the DOST Agency (Sustainable and Operative Social Security) and its centers.

The creation of a special center for psychological and social rehabilitation for children who have become victims of crime and violence is also one of the important issues in our republic. The conversion of abused children cannot be ignored. At the same time, it is important to create a small shelter next to this Center. If there has been excessive severe abuse against a child, including sexual abuse, exploitation, and if it is not in the best interests of the child to be in such an environment, the child should be left there.

Key words: *child, difficult, social, service, law, street, neglect.*

Улви АЛИЕВ

ПРОБЛЕМЫ ОРГАНИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ С ДЕТЬМИ, НАХОДЯЩИМИСЯ В ТРУДНЫХ ЖИЗНЕННЫХ УСЛОВИЯХ.

Резюме

В последние годы улучшение условий содержания детей и организация психолого-педагогической реабилитации в детских домах повышает возможности их адаптации в семье. Предлагаем комплексно подходить к отдаче ребенка на воспитание, к подготовке семьи к усыновлению или к воспитанию ребенка, к реализации нового вида деятельности центров помощи детям, находящимся в трудной жизненной ситуации. На наш взгляд, ответственность за развитие системы социальной защиты детей и установление стандартов в этой сфере следует возложить на Агентство DOST (Устойчивое и оперативное социальное обеспечение) и его центры.

Создание специального центра психолого-социальной реабилитации для детей, ставших жертвами преступлений и насилия, также является одним из важных вопросов в нашей республике. Обращение детей, подвергшихся насилию, нельзя игнорировать. В то же время важно создать рядом с этим Центром небольшой приют. Если имело место чрезмерное жестокое насилие в отношении ребенка, в том числе сексуальное насилие, эксплуатация, и если пребывание в такой среде не отвечает интересам ребенка, ребенка следует оставить там.

Ключевые слова: *ребенок, трудный, социальный, служба, закон, улица, безнадзорность.*

Rəyçi: Hüquq elmləri doktoru, professor Mayis Əliyev

**Siyasət
Politics**

UOT: 325.8; 327.39

Qabil BƏŞİROV*
Nailə ABDURƏHMANOVA*

**VOLQABOYU VƏ URALƏTRAFI ƏRAZİLƏRDƏ İSLAMIN TƏQİBİ VƏ ZORLA
XRİSTİANLAŞDIRMA
(XVI əsrin II yarısı-XVIII əsr)**

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 5 sentyabr 2023; çapa qəbul edilmişdir: 17 sentyabr 2023; onlayn çap edilmişdir: 30 sentyabr 2023

The article was submitted to the editors: September 5, 2023; accepted for publication: September 17, 2023; published online: September 30, 2023

Xülasə

Məqalədə Volqaboyu və Uralətrafi ərazilərin Rusiya tərəfindən işğalından sonra tətbiq olunan xristianlaşdırma siyasəti məsələsi araşdırılır. Qeyd olunur ki, bu siyasətin həyata keçirilməsində rus hökuməti müxtəlif yollardan və vasitələrdən istifadə edirdi. Yerli əhali çarizmin onların dini həyatına müdaxilə olunmasına ciddi müqavimət göstərirdi. Müxtəlif illərdə baş vermiş üsyanlar da etiraz formalarından biri idi. Yerlərdə ciddi müqavimətlə üzləşən çarizm öz mövqeyinin qorunub saxlanması və gücləndirilməsi üçün müxtəlif tədbirlərə əl atırdı. Bu baxımdan qeyd olunan ərazilərdə xristianlaşdırma siyasətinin həyata keçirilməsi müxtəlif mərhələlərə bölünür.

Açar sözlər: *islam, xristianlaşdırma, üsyan, siyasət, xalq, fərman.*

Giriş

XVI əsrin ortalarına doğru Avropanın ən böyük dövlətlərindən birinə çevrilən Rusiyanın xarici siyasətində yeni ərazilərin işğal olunması məsələsi mühüm yer tuturdu. Əsrin ortalarından başlayaraq bu istiqamətdə həyata keçirilən işlərdə çar İvan Qroznının (1533-1584) fəaliyyəti də diqqəti cəlb edir. Rusiyanın sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək şüarı altında yeni ərazilər zəbt etmək, Qərb və Şərq ölkələri ilə birbaşa əlaqə yolları yaratmaq onun xarici siyasət vəzifələri sırasına daxil idi.

İşğal edilməsi nəzərdə tutulan ərazilər içərisində Qızıl Ordanın parçalanması prosesində yaranmış türk xanlıqları da var idi. Hələ işğala qədərki dövrdə Moskva bu xanlıqlara münasibətdə təcavüzkarlıq siyasəti yeridirdi. Belə ki, bu xanlıqlara hərbi yürüşlər təşkil olunurdu, onların sərhədləri boyu qala-şəhərlər salınırdı. Bunlar həlledici yürüşlər üçün baza və əməliyyat meydanı rolunu oynamalı idi. Moskvanın bu hərəkətlərindən narahat olan Osmanlı imperiyası bunun qarşısını almaq məqsədilə Şərqi Avropanın türk xanlıqlarının (Qazan, Həştərxan, Krım, Noqay Ordası) koalisiyasını yaratmağa cəhd göstərdi. Lakin bu cəhd nəticəsiz qaldı. Bu xanlıqlar arasında bir-birlərinə, rus hökumətinə münasibət məsələsində fikir ayrılıqları var idi, onlarda Moskvapərəst qüvvələr də mövcud idi. Buna görə də Moskvanın təcavüzkarlıq siyasətinə qaşı mübarizədə onların birliyini təmin etmək mümkün olmadı.

1552-ci ildə Qazan, 1556-cı ildə Həştərxan işğal olundu. 1550-ci illərdə Noqay Ordasının Qazan ilə Həştərxan arasındakı ərazisi tutuldu, başqırd torpaqları da ələ keçirildi. Bu ərazilərin işğalı siyasi və iqtisadi cəhətdən Moskva üçün ciddi bir uğur idi. Belə ki, Rusiya həmin ərazilərin zəngin təbii sərvətlərini mənimsəmək imkanı qazandı, Şərqə yürüşə əlverişli şərait yarandı, onun beynəlxalq nüfuzu artdı.

* ADPU, t.ü.f.d., dosent, Azərbaycan, Bakı

e-mail: ssps.journal2020@gmail.com

* ADPU, baş müəllim, Azərbaycan, Bakı

e-mail: ssps.journal2020@gmail.com

Rus çarı IV İvana atası III Vasilidən (1505-1533) 2800 min kv.km ərazi qalmışdısa, XVI əsrin axırlarında Rusiyanın ərazisi 5400 min kv.km-ə çatmışdı [6, s.74].

Volqaboyu ərazilərdə qiyamlar

Volqaboyu ərazilərin işğalı dövründən başlayaraq yerlərdə Rusiya əleyhinə üsyanlar başlandı. Rusiyanın fəaliyyətini özü üçün təhlükə hesab edən Krım xanlığı çar hökumətini dayandıрмаq qərarına gəldi. 1569-cu ildə Krım xanlığı Osmanlı döyüşçüləri ilə birlikdə Həştərxanı azad etmək üçün uğursuz cəhd göstərdilər.

Bu dövrdə Osmanlı imperiyasının əsas diqqəti Misir, Macarıstan və Səfəvilərlə münasibət məsələlərinə yönəltdiyi üçün Krım xanlığı vasitəsilə Moskvaya zərbə vurmağa çalışırdı. Krım xanının 1571-ci ildə Moskvaya yürüşündə uğursuzluğa düşərək olan İvan Qroznı Həştərxanı qaytarmağa hazır idi. Osmanlı sultanı III Səlimin rus çarına məktubunda da qeyd olunurdu ki, Qazan və Həştərxan geri qaytarılmasa, Krım xanlığı yürüş təşkil edəcək. Yürüşə hazırlıqla bağlı sultan Osmanlı imperiyasının vassalı olan Krım xanına əmr də göndərmişdi. Lakin Krım xanı Dövlət Gireyin 1572-ci ildə yürüşü uğursuz oldu.

İşğal olunmuş ərazilərdə yerli əhali sosial-iqtisadi müdaxilə ilə yanaşı zorla xristianlaşdırma siyasəti ilə də üzləşdi. İslam dininin sıxışdırılması, xristianlığın yayılmasının təmin olunması hökumətin əsas dini siyasətinə çevrildi.

1555-ci ildə Qazan yeparxiyası yaradıldı. Yeparxiya əvvəlcə keçmiş Qazan xanlığı və Vyatsk torpaqlarında xristianlaşdırma siyasətini həyata keçirməyə başladı. Həştərxan və Uralətrafi ərazilərin, Sibirin tutulmasından sonra isə iyeparxiya bu yerlərdə də fəaliyyətə başladı. Beləliklə, Qazan yeparxiyası Qazan, Volqaboyu, Ural və Sibir xalqları içərisində xristianlığı təbliğ edən missionerlərin mərkəzinə çevrildi.

Xristianlaşdırma siyasəti

Zorla xristianlaşdırma ilə eyni vaxtda məscidlərin dağıdılması, onların yerində kilsələrin tikilməsi başlandı. Bu istiqamətdə iş aparılması üçün hökumət yerlərdən gələn məlumatlardan da istifadə edirdi. Belə ki, 1593-cü ildə Qazan və Həştərxan mitropolitləri çar İvan Fyodoroviçə (1584-1598) müraciət edərək xristianlaşdırma siyasətinin həyata keçirilməsi barəsində məlumat verdilər. Onlar bildirirdilər ki, xristianlığı yeni qəbul edənlərlə xristianlığı qəbul etməyənlər eyni kəndlərdə yaşayırlar, onlar xristian ənənələrinə əməl etməzlər. Əvvəllər dağıdılmış məscidlərin əvəzinə tatarlar yeni məscidlər tikirlər. Bu məlumatdan qəzəblənən rus çarı 1593-cü ildə fərman vermişdi. Bu fərmanda məscidlərin dağıdılması, xristianlıqdan uzaqlaşanların həbs olunması nəzərdə tutulurdu [9, s.159].

Zorla xristianlaşdırma siyasətinin tətbiq olunması ilə eyni vaxtda iqtisadi sanksiyalardan da istifadə olunurdu. Belə ki, ən yaxşı torpaq sahələri də yerli əhalinin əlindən alınır, rus mülkədarlarına, Rusiyanın mərkəzi rayonlarından gəlmiş təhkimli kəndlilərə verilir.

Moskvanın zorakılıq siyasəti yerlərdə müxtəlif illərdə üsyanlara gətirib çıxarırdı. XVI əsrin 50-ci illərində Volqaboyunda tatar, mari, çuvaş, mordva kəndlilərinin üsyanı olmuşdu. Üsyançıların sosial tərkibi də rəngarəng idi. Bu hərəkətdə yoxsul kəndlilərlə yanaşı hökumətin müstəmləkəçilik siyasətindən narazı olan iri torpaq sahibləri də iştirak edirdi [1, s.106].

İşğal olunmuş ərazilərdə ciddi müqavimət ilə üzləşən hökumət başa düşürdü ki, yerli əhali içərisində özünə dayaq yaratmasa, mövqeyinin güclənməsini təmin edə bilməyəcək. Bu məqsədlə yerli əhalini xristianlığı qəbul etməyə həvəsləndirməklə yanaşı, xristianlığın yayılmasında təzyiqli yollarından da istifadə məqsədilə müəyyən tədbirlər həyata keçirməyə başladı. 1649-cu ilin yanvarında Moskvada Zemstvo məclisində qəbul edilmiş "Qanunnamə"də göstərilirdi ki, xristianlığı qəbul etmiş tatar, mordva, çuvaş, çeremis knyaz və murzalarının torpaq sahələri onların əlindən alına bilməz. Bununla yanaşı "Qanunnamə" xristianlaşdırma siyasətini daha da kəskinləşdirdi. "Qanunnamə"də islamın təbliğinə görə ölüm cəzası da nəzərdə tutulurdu, xristianlığı qəbul etməkdən imtina edənlər, əvvəlki dinlərinə qayıtmaq istəyənlər üçün müəyyən cəzalar da tətbiq olunmalı idi. "Qanunnamə"də qeyd olunurdu ki, xristian olmayan şəxslər xristianlar içərisindən çıxmış təhkimli kəndlilərə sahib ola bilməzdilər, varlı təbəqənin

nümayəndələrinin xristianlığı qəbul etmələri üçün vaxt qoyulurdu. Həmin vaxt ərzində xristianlığı qəbul etməyənlərin əmlakı müsadirə olunmalı idi. Hökumətin irticaçı siyasəti ilə üzləşənlərin bir hissəsi yaşayış yerini tərk edirdi. Volqaboyu ərazilərdən xeyli adam Ural və Sibirə, Krım və Şimali Qafqaza köçüb getmişdi [3, s.287].

1682-ci ildə tatarlar Osmanlı sultanı IV Mehmedin yanına nümayəndə göndərərək ondan Rusiyanın hakimiyyətindən xilas olmaq işində onlara kömək göstərməsini xahiş etmişdilər. Lakin tatarların bu müraciəti nəticəsiz qalmışdı.

Yerli əhalinin öz yaşayış yerlərini tərk etməsi dövlət xəzinəsinə daxil olan vergilərin azalmasına səbəb olurdu. Bu isə hakimiyyəti narahat etdiyi üçün çar məmurları yaşayış yerlərini tərk edənləri axtarıb taparaq onları geriyyə qaytarmağa çalışırdılar.

Çar hökuməti ona qarşı olan müqaviməti azaltmaq məqsədi ilə müəyyən hallarda dini dözümlülük siyasəti yeridəcəyini vəd edirdi. Qazan xanlığının süqutundan sonra rus hökuməti öz səfirlərini başqırdların yanına göndərərək bildirdi ki, heç kim öz yaşayış yerini tərk etməsin, onların dini həyatına müdaxilə olunmayacaq. Lakin burada da öz mövqeyini gücləndirdikcə başqırdlara təzyir artırılırdı. Bu isə XVII əsrdə Başqırdıstanda da üsyanlara gətirib çıxartdı. 1681-ci ildə başlanan üsyana Seit Yaqafarov rəhbərlik edirdi. Üsyandan narahat olan hökumət ordu göndərdi, lakin ciddi bir nəticə əldə edə bilmədiyi üçün güzəştə getməli oldu. 1682-ci ildə başqırdlara müraciət edən hökumət bildirdi ki, zorla xristianlaşdırma barəsində fərman yoxdur. Bu da üsyançılar arasında parçalanmaya səbəb oldu, belə ki, onların bir hissəsi mübarizəni dayandırdı. Seitin rəhbərliyi altında bir qrup isə mübarizəni davam etdirirdi.

I Pyotrun hakimiyyəti illərində (1672-1725) zorla xristianlaşdırma siyasəti daha da gücləndi. Pravoslav din xadimləri, mülkədarlar belə hesab edirdilər ki, xristianlığın yayılma sürəti lazım olan səviyyədə deyil. Qazan mitropoliti Silvestr Sinodun ober-qubernatoruna yazırdı ki, 170 il əvvəl xristianlığı qəbul etmiş tatarlar rus dilində danışmırlar, kilsəyə getmirlər, özlərləri əcdadlarının adət-ənənəsinə uyğun tatar- müsəlman qəbristanlığında dəfn edirlər [7, s.47].

Zorla xristianlaşdırma siyasəti islam dinini tatarların həyatından sıxışdırıb çıxara bilmədi. Bu siyasət əslində yalnız Volqaboyunda yox, həm də Uralətrafı ərazilərdə islamın mövqeyini gücləndirdi. Yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur olan tatarlar özlərinin məskunlaşması üçün yeni yerlər axtarırdılar. Onların əhəmiyyətli bir hissəsi başqırd torpaqlarına getmişdilər. Tatarlarla yanaşı çuvaşlar, marilər də başqırd torpaqlarına üz tuturdu. 1762-ci ildə Orenburq diyarında bütün vergi verən əhalinin 60 faizindən çoxunu tatarlar təşkil edirdi. Volqaboyu ərazilərdən müsəlmanların başqırd torpaqlarına axını burada islam din xadimlərinin sayını artırdı, başqırdlar içərisində islama inam getdikcə gücləndi. Başqırdıstan ərazisi müsəlmanların zorakı xristianlaşdırma siyasətinə qarşı mübarizə meydanlarından birinə çevrildi. Başqırd torpaqlarının işğalından sonra yerli əhali islam bayrağı altında 20 dəfədən çox üsyan etmişdi [7, s.50].

I Pyotrun 1704-cü ildə verdiyi fərmana görə, ibadət üçün məscidə gedən müsəlmanlar vergi verməli idi, məscidlər pravoslav kilsələri nümunəsində tikilməli idi. Məscidlərin və müsəlman din xadimlərinin də vergiyə cəlb olunması nəzərdə tutulurdu. Lakin başqırdların və tatarların 1707-1708-ci illərdəki üsyanları hökuməti bunu ləğv etməyə məcbur etdi.

I Pyotrun 1714-cü il fərmanına görə torpaq o halda yeli əhalinin əlində qalırdı ki, onlar 6 ay müddətində xristianlığı qəbul etsinlər, əks halda onların əmlakı müsadirə olunmalı idi [2, s.40].

Senatın 1720-ci ildə verdiyi fərman xristianlığı yeni qəbul edənlər üçün müəyyən güzəştləri nəzərdə tuturdu. Belə ki, onlar dövlətin xeyrinə yığılan vergilərdən üç il müddətinə azad olunurdu. Bir neçə il sonra verilmiş başqa bir fərmanla xristianlığı yeni qəbul edənlər orduya çağırılmaqdan azad olunurdu, xristianlığı qəbul etmək istəməyənlər isə orduya çağırılırdı [2, s.42]. Lakin bu, xristianlığı qəbul etmək mənasında həvəsləndirici sonuncu tədbir deyildi. Senatın 1724 -cü ilə aid fərmanında da xristianlığı qəbul edən tatarlar və digər dini inançlı şəxslər vergidən azad olunurdu.

XVIII əsrin II rübündə də xristianlığın zorakılıq yolu ilə qəbul etdirilməsi siyasəti aparılırdı. 1728-ci ildə yerli hakimiyyət orqanları belə bir səlahiyyət əldə etdilər ki, islamı təbliğ edənləri dayandırmaq üçün bütün imkanlardan, hətta ölüm cəzasından istifadə edə bilərdilər.

Qazan və Nijeqorodda yaşayan müsəlmanların, eləcə də digər dinlərə etiqad edənlərin xristianlaşdırılması üçün Svijaskda 1731-ci ildə Komissiya yaradıldı. Bundan 10 il sonra çariça Anna İvanovnanın fərmanı ilə xristianlaşdırma siyasətinin davam etdirilməsi məqsədi ilə xüsusi kontor yaradıldı. Kontorun ixtiyarında silahlı dəstə də var idi. Bu kontorun qarşısına Qazan, Nijeqorod, Həştərxan və Voronej quberniyalarında yaşayan müsəlman və bütperəstlərin xristianlaşdırılması məsələsi qoyulmuşdu. Xristianlığı qəbul etməyənlərə hədiyyə, pul verilir, onlar xristian olmayanların verdikləri vergilərdən 3 il müddətinə azad olunurdular. Fərmanda həm də belə bir fikir öz əksini tapırdı ki, xristianlığı yeni qəbul edənlərin pravoslav ruhunda tərbiyə olunması üçün təhsil almaları təşkil edilsin, ruslarla pravoslavlığı qəbul edənlər arasında qohumluq əlaqələri təbliğ olunsun. Bununla yanaşı xristianlaşdırma məsələsində zorakı tədbirlərdən istifadə olunması da davam etdirilirdi. Missionerlər əsgərlərlə birlikdə qeyri-rus kəndlərinə gedərək əhalini zorla çay sahilinə aparıb “xaç suyuna” salırdılar. Xristianlığı qəbul edib xristian ənənələrinə əməl etməyənlər isə həbs edilirdi, onlara fiziki cəza verilir [2, s.46].

Rusiya imperiyasını 1741-1762-ci illərdə idarə etmiş Yelizaveta Petrovnanın 1742-ci ildə verdiyi fərman 1552-ci ildən sonra tikilmiş bütün məscidlərin dağıdılmasını nəzərdə tuturdu. Qazan arxiyepiskopunun göstərişi ilə yalnız Qazan qəzasında 1742-ci ildə 546 məscidin 418-i dağıdılmışdı [8, s.26]. Həmin ildə Həştərxan quberniyasındakı 40 müsəlman dini abidəsinin 25-i məhv edilmişdi. Hökumətin sərt tədbirlərinə baxmayaraq, xristianlaşdırma sahəsində çox da ciddi bir uğur əldə olunmamışdı. Belə ki, 1717-ci ilə kimi Qazan diyarında cəmi 30 min tatar xristianlığı qəbul etmişdi.

1730-1740-cı illərdə Başqırdıstanı da üsyanlar bürümüşdü. Üsyanı ordunun köməyi ilə yatıran hökumət üsyançıların bir çoxunun həyat yoldaşını və uşaqlarını zorla xristianlaşdırmışdı, müsəlmanların təqib olunması davam edirdi. Senatın 1744-cü il fərmanı Ufa vilayətində məscid tikintisinə qoyulmuş qadağanı təsdiq etmişdi [4, s.2]. Üsyançılara qarşı mübarizə zamanı iqtisadi sanksiyalardan da istifadə olunmuşdu, belə ki, müsəlman müəssisələrinin əmlak müstəqilliyi ləğv olunmuşdu.

Ufanın vitse-qubetnatoru P.Aksakovun göstərişi ilə 1742-1753-cü illərdə aclıq çəkən başqırdlara öz uşaqlarının təhvil verilməsi, qadınların xristianlığı qəbul etməsi müqabilində çörək verilmişdi [4, s.24].

1755-56-cı illərdə Başqırdıstanda Abdulla Əliyevin (Batırşa) rəhbərlik etdiyi üsyan olmuşdu. Üsyan rəhbəri Volqaboyu və Uralətrafı tatarlara müraciət edərək onları müqəddəs müharibəni davam etdirməyə çağırmışdı [7, s.50].

Batırşa üsyanı hökuməti ciddi narahat edirdi. Hakimiyyət dairələri başa düşürdülər ki, islamın əhali içərisində möhkəm dayaqları var, ona qarşı repressiyanın mənası yoxdur [5, s.35]. Yelizaveta Petrovnanın 1756-cı ildə verdiyi fərman məscidlərin və onların nəzdində məktəblərin tikilməsinə icazə verirdi. 1764-cü ildə Kontor da ləğv olundu.

Hakimiyyət orqanları xristianlığın təbliğində dini maariflənmə işindən də istifadə edirdi. Bu məqsədlə yerli əhalinin nümayəndələrindən missionerlər hazırlamaq üçün missioner məktəbləri açılırdı, buranı qurtaranlar hökumətin siyasətini təbliğ etməli idilər. 1758-ci ildə Qazan vilayətində olan belə məktəblərdə 205 tatar, çuvaş və udmurt uşaq oxuyurdu [2, s.46].

Hökumətin zorakılıq, həvəsləndirmə və maarifləndirmə siyasəti xristianlığı qəbul edənlərin sayının artmasına şərait yaradırdı. Digər dinlərə sitayiş edən 355 min nəfər 1741-1755-ci illərdə xristianlığı qəbul etmişdi. Xristianlığı qəbul edənlərin çox hissəsi çuvaşlar idi, tatarlar isə azlıq təşkil edirdi [2, s.47].

Siyasi hüquqlardan məhrum edilən, sosial ədalətsizliklə üzləşən, iqtisadi cəhətdən istismar olunan, zorla xristianlaşdırılan müsəlmanlar hökumət əleyhinə mübarizəni davam etdirirdi. Onlar baş vermiş kəndli üsyanlarının fəal iştirakçıları idi. Bunu XVIII əsrdə Y.Puqaçovun rəhbərlik etdiyi kəndli üsyanından da görmək olar. Y.Puqaçovun ordusunda tatar, başqırd və çuvaşlar da var idi. Üsyan qoşulmuş bu xalqlar da itirilmiş müstəqilliklərini bərpa etməyə ümid edirdilər. Üsyan

rəhbəri başqırdlara azadlıq vəd edirdi, ləğv olunmuş Qazan xanlığını bərpa edəcəyini bildirirdi. Üsyan yatırılrsa da, o, hökumətin müsəlmanlara münasibətdə yeritdiyi siyasətə təsirsiz qalmadı.

Hökumətin zorakılıq yolu ilə xristianlaşdırma siyasəti II Yekaterinanın hakimiyyəti illərində (1762-1796) əvvəlki dövrlərlə müqayisədə yumşaldıldı. Hələ 1764-cü ildə verilmiş fərmana görə xristianlığı qəbul etməmiş tatarların xaç suyuna salınanların əvəzinə verdikləri əlavə vergi ləğv olundu [2, s.47]. II Yekaterina 1764-cü ildə Qazanda olmuşdu. Bu səfərin nəticələrindən biri məscidlərin tikintisinə icazə verilməsi oldu.

Müqəddəs Sinodun 1783-cü ildə verilən “Dini dözümlülük haqqında” fərmanına görə zorakı xristianlaşdırma ləğv olunurdu, dini və dünyəvi feodallar Rusiya imperiyası təbəələri arasında “hörmət, sakitlik və razılıq” olmasına çalışmalı idilər.

1783-cü ildən müsəlman icmaları öz aralarından axund seçmək imkanı da əldə etdi. Bununla yanaşı hökumət müsəlman kəndlərində yeni məscidlərin tikilməsinin məhdudlaşdırılmasını da zəruri hesab edirdi.

Nəticə

Çar hökuməti müsəlman din xadimlərini pravoslav rus dövlətinin əlaltılarına çevirmək, müsəlman icmasının fəaliyyətindən yararlanmaq siyasəti yeridirdi. 1788-ci ildə Ufada təsis edilən Orenburq Məhəmməd Ruhani Məclisi bu istiqamətdə atılmış addımlardan biri idi. Belə bir idarənin yaradılması hökumətin həm də gələcək strateji məqsədlərindən xəbər verirdi. Hökumət yalnız Volqaboyu və Uralətrafi ərazilərdə yaşayan müsəlman əhalisi üzərində yox, həm də Qazaxıstan və Orta Asiyadakı müsəlmanlar üzərində də ideoloji ağalığını təmin etmək fikrində idi [7, s.54].

Bu idarə müsəlman din xadimlərinin seçilməsi, təyin edilməsi, onların etibarlıq səviyyəsinin yoxlanılması, məscidlərin tikilməsi və təmiri, kəbinlərin bağlanması kimi məsələlərlə məşğul ola bilirdi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1.Вәşiroв Q.İ. Türk xalqları tarixi. XIII-XX əsrin əvvəlləri. Bakı: ADPU, 2019, 322 s.
- 2.Гилязов И., Пискарев В. История Татарстана и татарского народа. XVIII в. Казань: КГУ, 2018, 96 с.
3. Галлямова А.Г. Г15 История Татарстана и татарского народа. 1917–2013 гг.: учеб. пособие / А.Г. Галлямова, А.Ш. Кабирова, А.А. Иванов, Р.Б. Гайнетдинов, И.Р. Миннуллин, Л.И. Алмазова – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2014. – 436 с.
- 4.Кульбахтина А. История религиозной политики. Уфа: БГПУ, 2013, 44 с.
- 5.Набиев Р. Ислам и государство. Казан: КГУ, 2002, 214 с.
- 6.Сахаров А. Образование и развитие Российского государство в XIV-XVII вв. М.: Инсан, 1969. 224 с.
- 7.Фаизов Г. Ислам и государство: единство, противоборство, конвергенция. Уфа: Китап, 2010, 116 с.
- 8.Фахрутдинов Р., Фахрутдинов Р. Основные этапы политической истории татарского народа. //Татарстан. –1992. – N.5 - 6. – С.19-28.
- 9.Худяков М. Очерки по истории Казанского ханства. М.: Инсан, 1991, 320 с.

Qabil BASHIROV
Naila ABDURAHMANOVA

**PERSECUTION OF ISLAM AND FORCED CHRISTIANIZATION IN THE VOLGA
ALONG AND AROUND THE TERRITORIES**

(Second half of the 16th century - 18th century)

Summary

The article examines the issue of Christianization policy implemented after the occupation of Volga and Ural regions by Russia. It is noted that the Russian government used various ways and means to implement this policy. The local population strongly resisted the interference of tsarism in their religious life. The uprisings that took place in different years were one of the forms of protest. Facing serious resistance in the places, tsarism took various measures to protect and strengthen its position. In this regard, the implementation of Christianization policy in the mentioned regions is divided into different stages.

Keywords: *Islam, Christianization, revolt, policy, people, statute.*

Габиль БАШИРОВ
Наиля АБДУРАХМАНОВА

**ПРЕСЛЕДОВАНИЕ ИСЛАМА И ПРИНУДИТЕЛЬНАЯ ХРИСТИАНИЗАЦИЯ НА
ВОЛГЕ ВДЕЛЬ И ВОКРУГ ТЕРРИТОРИЙ**

(Вторая половина 16 века – 18 век)

Резюме

В статье исследуется вопрос политики христианизации, применяемой Россией после оккупации территорий Волги и Урала. Отмечается, что правительство России использовало различные способы и средства для реализации этой политики. Местное население серьезно сопротивлялось вмешательству царизма в свою религиозную жизнь. Восстания, происходившие в разные годы, были одной из форм протеста. Царизм, столкнувшийся с серьезным сопротивлением на местах, прибегал к различным мерам для сохранения и укрепления своей позиции. В этом отношении политика христианизации на указанных территориях была разделена на различные этапы.

Ключевые слова: *ислам, христианизация, восстание, политика, народ, указ.*

Rəyçi: Sevinc Əliyeva, tarix elmləri doktoru, professor

UOT: 327.7

Nicat Kazımlı*

BEYNƏLXALQ ƏLAQƏLƏRDƏ BÜDCƏ-VERGİ SİYASƏTİNİN YERİ

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 5 sentyabr 2023; çapa qəbul edilmişdir: 17 sentyabr 2023; onlayn çap edilmişdir: 30 sentyabr 2023

The article was submitted to the editors: September 5, 2023; accepted for publication: September 17, 2023; published online: September 30, 2023

Xülasə

Məqalədə beynəlxalq maliyyə əlaqələrinin mahiyyəti, valyuta siyasəti, valyuta kursları, valyuta tənzimlənməsi, beynəlxalq maliyyə təşkilatları və s. haqqında bəhs olunmuşdur. Məlumdur ki, maliyyə münasibətləri yalnız ayrı-ayrı dövlətlərin sərhədləri daxilində fəaliyyət göstərmir. Bu münasibətlər beynəlxalq siyasi və iqtisadi münasibətlərin özülünü təşkil edir.

Açar sözlər: *beynəlxalq maliyyə, valyuta siyasəti, valyuta kursları, valyuta tənzimlənməsi, beynəlxalq-kredit və maliyyə təşkilatları, regional maliyyə.*

Giriş

Büdcə-vergi siyasəti hər bir ölkənin iqtisadiyyatını idarə etmək və istənilən maliyyə məqsədlərinə çatmaq üçün bütün bu qərar və tədbirlərə aiddir.

3 növ maliyyə siyasəti vardır:

1. Neytral maliyyə siyasəti – ümumiyyətlə iqtisadiyyat tarazlıqda olduqda tətbiq olunur. Bu

halda dövlət məsrəfləri tamamilə dövlət gəlirləri hesabına maliyyələşir və iqtisadiyyata neytral təsir göstərir.

2. Genişləndirici maliyyə siyasəti – bu halda dövlət məsrəfləri gəlirlərdən artıq olur. Bu siyasət

ümumiyyətlə böhran zamanı aparılır.

3. Daraldıcı maliyyə siyasəti – bu zaman dövlət gəlirlərinin bir hissəsi xərclərə yönəldilir. Qalan

hissəsi dövlətin daxili və ya xarici borcunu ödəmək üçün istifadə olunur [1].

Ölkələr arasındakı maliyyə münasibətləri iqtisadiyyatın qorunması və inkişafı üçün vacib olduğundan, beynəlxalq maliyyə münasibətlərinin maliyyə siyasətinə təsiri əhəmiyyətlidir. Beynəlxalq maliyyə münasibətləri hər bir ölkədə büdcə-vergi siyasətinin formalaşması və həyata keçirilməsi üçün olduqca vacibdir, bu siyasətin iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsinə və müəyyən olunmasına təsirini də göstərir.

Beynəlxalq maliyyə münasibətləri maliyyə siyasətinin müxtəlif sahələrinə təsir göstərir:

➤ *Ticarət* – beynəlxalq ticarət siyasəti və ticarət müqavilələri ölkə iqtisadiyyatına daxil olan

və onu tərk edən malların həcminə və qiymətlərinə təsir göstərir. Tariflər, ticarət maneələri və valyuta dəyəri giriş və çıxış qiymətlərinə təsir göstərir.

➤ *Valyuta siyasəti* – milli valyuta siyasəti beynəlxalq valyuta bazarı ilə əlaqəli milli

* *Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, magistr. Azərbaycan, Bakı*
e-mail: nicat.kazimli.93@bk.ru

valyutanın qiymətini müəyyənləşdirir. Bu, dövlətin ticarət rəqabət qabiliyyətinə və maliyyə sabitliyinə təsir göstərə bilər.

➤ *Maliyyə yardımı və kreditlər* – beynəlxalq maliyyə qurumları, dövlətlərə maliyyə yardımları

və kreditlər verirlər. Bu vəsaitlər maliyyə siyasətinin yüksək səviyyədə inkişaf etməsinə və iqtisadi sabitliyin qorunmasına təsir göstərir.

➤ *Borclar və borc idarə etməsi* – dövlətlərarası borc və onun idarə edilməsi maliyyə

siyasətinin bir hissəsidir. Beynəlxalq maliyyə münasibətləri borcun ödənilməsi şərtlərinə və faiz dərəcələrinə təsir göstərir.

➤ *Vergi və maliyyə tədqiqatları* - beynəlxalq müqavilələr və müqavilələr, vergilərin qorunması və dövlətlər arasında maliyyə araşdırmalarının aparılması üçün zəmin yaradır.

Beynəlxalq maliyyə əlaqələri transmilli maliyyə təşkilatları ilə milli maliyyə qurumları arasında yaranan pul münasibətlərinə aiddir. Bu əlaqələr əsasən dövlətlərarası idxal və ixrac əməliyyatları və beynəlxalq kapital hərəkəti prosesində yaranır. İdxal və ixrac əməliyyatları zamanı malların qiymətləndirilməsi, ölkələrarası borc əlaqələri, investisiya axınları və bir dövlətin müəssisələrinin gəlirlərinin başqa ölkələrə köçürülməsi yalnız beynəlxalq maliyyənin köməyi ilə tənzimlənir [2].

Beynəlxalq maliyyə eləcə də tarixi bir kateqoriyadır. Bu əlaqələrin formalaşması ölkələrin və ticarətin meydana gəlməsi dövrünü əhatə edir. Beynəlxalq maliyyə əlaqələri qədim zamanlardan formalaşmağa, getdikcə böyüməyə, iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatələməyə və sistem şəklində formalaşmağa başlamışdır.

Beynəlxalq maliyyə əlaqələri müxtəlif formalarda özünü göstərir. Bunlara bir-birindən müxtəlif formalarda fərqlənən valyuta, kredit və investisiya münasibətlərini aid etmək olar. Beynəlxalq maliyyə əlaqələri çox vaxt valyuta münasibətlərinin beynəlxalq iqtisadi və maliyyə sistemində mərkəzi mövqe tutması səbəbindən valyuta münasibətləri kimi xarakterizə olunur. Beynəlxalq valyuta münasibətləri dünya iqtisadiyyatında valyutaların fəaliyyət göstərməsi prosesində yaranan, milli təsərrüfatların fəaliyyət nəticələrinin qarşılıqlı mübadiləsinə xidmət göstərən kollektiv əlaqələrin cəmidir.

Beynəlxalq maliyyə əlaqələrinin ən vacib formalarından biri beynəlxalq kreditləşmə və kredit münasibətləridir. Özəl şirkətlər və kommertiya bankları, dövlət qurumları və hökumətlər, beynəlxalq, regional valyuta-kredit və maliyyə qurumları bu əlaqələr sahəsində borc verən və borclu qismində çıxış edirlər.

Kredit məfhumu iqtisadiyyatın vacib bir komponenti və əsas kateqoriyasıdır. Malların, xidmətlərin və kapitalın hərəkətində mühüm rol oynayır və istehsal əlaqələrinin elementlərindən biridir. Kredit, həm də mənfəət, qiymət, pul, məzənnə, faiz dərəcəsi, tədiyyə balansı kimi kateqoriyalarla və bazar iqtisadiyyatının iqtisadi qanunları ilə sıx bağlıdır. Beynəlxalq kredit kapital dövriyyəsinin bütün mərhələlərində etibarlıdır, mal dövriyyəsinə sürətləndirir və istehsalı çoxaldır.

Beynəlxalq kredit bir sıra prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərir: qaytarılma; ödənilmə; maddi təminatlılıq və məqsədli xarakter. Beynəlxalq kreditləşmə prinsipləri bazar əlaqələrinin iqtisadi qanunları ilə sıx şəkildə bağlıdır. Bu prinsiplərin bu qaydada müəyyənləşdirilməsi iqtisadi qanunun tələbləridir.

Beynəlxalq kreditləşmənin bir çox forması müxtəlif meyarlara görə təsnif edilə bilər. Onların mənbələrinə görə, beynəlxalq kreditlər daxili və xarici olmaqla iki yerə bölünür. Bu formalar malların ixracatçıdan idxalçıya köçürülməsinin bütün mərhələləri ilə sıx əməkdaşlıq edir və bu prosesə kömək edir. Bundan əlavə, bu kredit növü ixrac məhsullarının istehsal olunması, hazırlanması və istismarı ilə əlaqədardır [3].

Maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsində beynəlxalq təsir dairəsi çox geniş olur. Bir çox amillər maliyyə siyasətinin yalnız ölkə daxilində aparıldığı və lazımı nəticələr vermədiyi zaman

maliyyənin rolunu çətinləşdirir. Bunun sayəsində bir çox regional və beynəlxalq maliyyə təşkilatları fəaliyyət göstərir, həmçinin yeni maliyyə qurumları yaradılır. Buna misal olaraq Beynəlxalq Valyuta Fondu, Avropa Valyuta Sistemi və digər qurumlar ola bilər. Beynəlxalq Valyuta Fondu beynəlxalq maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Bu siyasət əslində beynəlxalq pul axınının təmin edilməsinə və milli valyutanın beynəlxalq nüfuzunun qorumasına kömək edir. Bu qurumların və ölkələrin maliyyə və pul əlaqələri sahəsində yürütdüyü siyasətə maliyyə və pul siyasəti deyilir.

Pul siyasəti 3 fərqli forma və ya quruluş parametrləri olan maliyyə sistemi çərçivəsində aparılır.

- Milli valyuta sistemi;
- dünya valyuta sistemi;
- regional valyuta sistemi.

Milli valyuta sistemi – milli pul və kredit sisteminin ayrılmaz hissəsidir, lakin öz fəaliyyət xüsusiyyətlərinə görə milli sərhədləri aşır. Bu sistemin unikallığını xarakterizə edən amil milli iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi və ölkənin xarici iqtisadi əlaqələridir.

Milli valyuta sisteminin prinspləri dövlətin qanunları ilə müəyyən edilir. Milli valyuta sistemi beynəlxalq valyuta əlaqələrinin təşkili forması, yəni dünya iqtisadiyyatının inkişafı əsasında formalaşan və ölkələrarası müqavilələr və sazişlərlə təsbit olunmuş dünya valyuta sistemi ilə sıx bağlıdır.

Dünya valyuta sistemi – ölkələrarası sazişlərlə təsbit edilmiş beynəlxalq valyuta-iqtisadi əlaqələrin təşkili formasıdır. Dünya valyuta sisteminin elementlərinə aşağıdakılar aiddir:

- valyuta ehtiyatları;
- beynəlxalq ödənişlər üçün pul vahidləri, valyuta mübadiləsi;
- valyutaların nisbətlərinin müəyyən edilmiş vahid rejimi;
- valyuta məzənnəsinin müəyyən olunması;
- valyuta tənzimlənməsini yerinə yetirən beynəlxalq qurumlar.

Valyuta siyasəti valyuta qanunvericiliyini yaradır və onun vasitəsilə həyata keçirilir. Valyuta siyasətinin həyata keçirilməsinin yollarından biri valyuta tənzimlənməsidir.

Valyuta tənzimlənməsi milli, ölkələrarası və regional səviyyələrdə yerinə yetirilən valyuta prosedurlarının həyata keçirilməsi qaydasının və beynəlxalq ödənişlərin dövlət tərəfindən müəyyən edilməsidir [2].

Regional valyuta sistemi – hər hansı bir regionun bir sıra ölkələrinin valyuta əlaqələrinin təşkil olunması formasıdır. Bu cür növ öz əksini ölkələrarası müqavilələrdə və ölkələrarası maliyyə və kredit təşkilatlarının təsis edilməsində tapır. Bu növ valyuta sistemlərinə misal olaraq Avropa valyuta sistemini göstərmək olar.

Pul siyasəti məqsəd və formasına görə struktur pul siyasətinə və cari pul siyasətinə ayrılır. Beynəlxalq maliyyə və pul siyasəti beynəlxalq pul dövriyyəsinin və əmtəə-pul əlaqələrinin tənzimlənməsinin ən vacib vasitəsidir.

Valyuta yeni bir pul növü deyil, başqa statusu yoxdur. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə istifadə olunan pullar valyutaya çevrilir. İqtisadi ədəbiyyatda “milli valyuta” və “xarici valyuta” anlayışları ayırd edilir.

Bir ölkənin valyutası qanunla müəyyən edilmiş müəyyən bir dövlətin pul vahidi kimi başa düşülür. Milli valyuta milli pul sisteminin əsasını təşkil edir.

Xarici valyuta ümumiyyətlə, beynəlxalq ödənişlərdə istifadə olunur. Xarici valyuta təkcə bir ölkənin milli valyutası deyil, həm də digər dövlətlərin valyutasıdır. Xarici valyuta bank hesablarında saxlanılan, lakin müəyyən bir ölkənin ərazisində qanuni ödəmə vasitəsi olmayan valyuta bazarında alqı-satqı obyektidir. “Valyuta” kateqoriyası ayrı-ayrı dövlətlərin və dünya təsərrüfatlarının qarşılıqlı əlaqəsini təmin edir. Bu halda daha vacib olan “ehtiyat valyuta” məfhumudur. Ehtiyat valyuta – digər ölkələrin mərkəzi banklarının xarici ticarət əməliyyatları və xarici investisiyalar üzrə beynəlxalq ödənişlər üçün topladığı və saxladığı xarici valyutadır. Ehtiyat

valyutalar dünya valyuta sistemində iştirak edən dövlətlərin məzənnələrini nizamlamaq üçün valyuta müdaxilələrinin təşkil edilməsində geniş şəkildə istifadə edilir. Mövcud mərhələdə ABŞ dolları, avro, ingilis funtu və Yapon iyni kimi möhkəm valyutalar ehtiyat valyuta kimi istifadə olunur [1].

Xarici valyuta mübadilə proseslərinə daxil edildikdə, valyuta məzənnəsindən istifadə edərək milli valyutanı xarici valyutaya dəyişdirmək lazımdır. Məzənnənin mahiyyəti milli və xarici valyutaların nisbəti, onların alıcılıq qabiliyyəti və bir çox digər meyarlar kimi müəyyən edilə bilər. Məzənnə eyni zamanda beynəlxalq ödəmələrdə istifadə edilən pul vahidlərinin nisbətidir.

İnkişafın hazırkı mərhələsində əsasən iki növ valyuta məzənnəsi istifadə edilir: sabit və dəyişkən valyuta məzənnələri

Sabit məzənnə milli valyutalar arasında rəsmi olaraq qəbul olunmuş nisbətdir. Burada müvəqqəti yayınma rəsmi olaraq müəyyən edilmiş diapazonda olmalıdır. Sabit məzənnə valyuta paritetinə, yəni müxtəlif dövlətlərin pul vahidlərinin rəsmi nisbətinə əsaslanır.

Sabit məzənnələrin daha inkişaf etmiş formaları tənzimlənən dəyişkən kurslardır. Belə bir məzənnə bir ölkənin valyutaları arasında rəsmi olaraq müəyyənləşdirilmiş nisbətdən ibarətdir və burada müəyyən edilmiş qaydalardan bir az yayınmalar olur, yəni məzənnə müəyyən edilir, ancaq onun müəyyən qaydalar daxilində dəyişməsinə icazə verilir.

Dəyişən məzənnə tələb və təklifə uyğun olaraq sərbəst şəkildə müəyyən edilir. Müəyyən şəraitlərdə bir ölkə valyuta müdaxilələri ilə tələb və təklifə təsir edə bilər.

Dəyişən məzənnələrin 2 növü vardır:

- idarə edilən dəyişən məzənnə;
- müstəqil dəyişən məzənnə.

Mərkəzi banklar valyuta məzənnəsini artırmaq və ya azaltmaq üçün valyuta bazarına müdaxilə edə bilirlər [3].

Beynəlxalq valyuta, kredit və maliyyə qurumları beynəlxalq əlaqələrin ən vacib komponentləridir. Hüquqi şəxs olan bu təşkilatlar bir neçə ölkənin və ya bu ölkələrin qurum və müəssisələrinin iştirakı ilə təsis olunur. Müxtəlif funksiyaları həyata keçirən bir çox belə qurumlar mövcuddur.

Qlobal və regional maliyyə və kredit təşkilatlarını bir-birindən fərqləndirən ən vacib xüsusiyyət onların əhatə dairəsinin genişliyidir. Qlobal maliyyə və kredit qurumları təsir dairəsinə görə bütün ölkələri və ya onların qurumlarını əhatələyir. Bu qurumlara Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı, Dünya Ticarət Təşkilatı və s. aiddir. Regional qurumlara isə yalnız İslam İnkişaf Bankı, Avropa İnkişaf və Yenidənqurma Bankı kimi xüsusi regional və ölkələr qrupunu əhatə edən təşkilatlar daxildir.

Təsnifatın əsasını təşkil edən ikinci xüsusiyyət bu qurumların yerinə yetirdiyi vəzifələrin əhatə etdiyi fəaliyyət spektridir. Bu baxımdan maliyyə qurumlarına, valyuta qurumlarına və kredit müəssisələrinə bölünürlər. Bəziləri eyni anda bir neçə funksiyanı yerinə yetirirlər. Bunlara qarışıq müəssisələr deyilir.

Beynəlxalq kreditlər təyinatına görə 2 cür olur:

- kommertiya kreditləri;
- maliyyə kreditləri.

Növünə görə kreditlər əmtəə və valyuta kreditlərinə ayrılır. Əmtəə kreditləri ixracatçılar tərəfindən müştərilərə verilən kreditlərdir. Valyuta kreditləri isə pul şəklində banklar tərəfindən verilir.

Beynəlxalq kreditlər müddətinə görə 3 cür olur:

- qısamüddətli (3, 6 və 12 aya qədər);
- ortamüddətli (1 ildən 5 ilədək);
- uzunmüddətli (5 ildən çox).

Beynəlxalq kreditlər sahəsində banklar, o cümlədən beynəlxalq banklar mühüm yer tutur [2].

Banklar tərəfindən verilən kreditlərə bank kreditləri deyilir və onun da ixrac, maliyyə və valyuta kreditləri kimi yarım növləri mövcuddur. İxrac krediti ixracatçı dövlətin bankı tərəfindən idxal edən dövlətin bankına verilən kreditlərdir.

Maliyyə kreditləri istənilən dövlətdən əlverişli şərtlərlə mal almağa imkan verir. Xarici valyutadakı kreditlər mal almaq üçün yox, xarici borcu ödəmək və milli valyutanın məzənnəsini qorumaq üçün istifadə edilir.

Pul siyasəti valyuta problemlərinin həlli istiqamətində qərarların hazırlanması, qəbul olunması və həyata keçirilməsi mərhələlərini əhatələyir. Pul siyasəti 3 səviyyədə aparılır:

- özəl şirkətlər səviyyəsində;
- milli səviyyədə;
- beynəlxalq səviyyədə.

Özəl şirkətlər səviyyəsində pul siyasəti milli və beynəlxalq səviyyədə valyuta əməliyyatlarında fəal iştirak edən çox böyük valyuta ehtiyatları olan şirkətləri nəzərdə tutur [1].

Milli səviyyədə pul siyasəti Maliyyə Nazirliyi, Mərkəzi Bank və maliyyə idarəetmə orqanı tərəfindən həyata keçirilir.

Beynəlxalq Valyuta Fondu digər beynəlxalq maliyyə və kredit qurumlarının iştirakı ilə beynəlxalq səviyyədə valyuta tənzimlənməsini hazırlayan və yerinə yetirən bir qurumdur.

Beynəlxalq bank kreditləri adətən hamı tərəfindən qəbul olunan ümumi müddətlər üçün təqdim olunur. Beynəlxalq kreditlər dünya kredit bazarlarından əldə olunur. Bu cür bazarların kredit alqı və satqısında istənilən dövlət iştirak etmək hüququna malikdir. Buna görə bir sıra şərtlərin ödənilməsi tələb edilir. Bunlardan ən mühümünü əldə edilən kreditlərin geri qaytarılmasına zəmanətlərin verilməsidir.

Müstəqil dəyişən valyuta məzənnələri hökumətin müdaxiləsi olmadan bazarda tələb və təklif nisbətində əsasən müəyyən edilir. Bir çox başqa amillər də məzənnənin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır. Onlara aşağıdakılar aiddir:

- pulun alıcılıq qabiliyyəti və inflyasiya;
- tədiyyə balansının vəziyyəti;
- müsbət tədiyyə balansı;
- mənfi tədiyyə balansı.

Pulun alıcılıq qabiliyyəti və inflyasiya – ölkənin milli pul vahidinin mallara, eləcə də xüsusi mal hesab edilən qızıla nəzərən alıcılıq qabiliyyəti əsasında konkretləşdirilir.

Tədiyyə balansının vəziyyəti - valyutalar qarşısındakı tələb və təklifə təsir edərək özünü məzənnə səviyyəsində göstərir.

Müsbət tədiyyə balansı – milli məzənnənin möhkəmlənməsinə köməklik göstərir və xarici borc sahəsində tələbi çoxaldır [2].

Mənfi tədiyyə balansı – milli valyutanın dəyərdən düşməsinə şərait yaradır və nəticədə borclu öz valyutasını xarici valyutaya sataraq xarici borcu ödəyir.

Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) – dünyanın əsas aparıcı hökumətlərarası maliyyə və kredit qurumudur. Quruma üzv olan dövlətlər maliyyə çətinliyi və ya tədiyyə balansı çatışmazlığı ilə qarşılaşdıqda həmin dövlətlərə qısamüddətli və ortamüddətli kreditlər vermək, eləcə də bu dövlətlər arasında valyuta əlaqələrini nizamlamaq üçün təsis edilib.

Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) – hazırki dövrdə böyük ehtiyatlara malik güclü və böyük nüfuzu olan beynəlxalq maliyyə qurumudur. Beynəlxalq Valyuta Fondunun ehtiyatları əsas kapital və əmanətlərin hesabına yaradılır. Kapital üzv dövlətlərin ayırımlarının hesabına formalaşdırılır.

Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı – ölkələrarası investisiya agentliyidir. Bu da, baş vermiş təbii fəlakətlərin nəticələrini aradan qaldırmağa, yaranmış fəvqəladə vəziyyətlərdə humanitar yardım göstərməyə, eləcə də inkişafda olan və keçid iqtisadiyyatlı dövlətlərdə baş verən müharibədən sonrakı yenidən bərpa işlərinin həyata keçirilməsi kimi vəzifələri həll etməyə imkan yaradır. Hazırkı mərhələdə bu bank əsas məqsədi olan yoxsulluğun aradan qaldırılmasına daha çox diqqət ayırır.

Dünya Bankı, səhmdarları üzv dövlətlər olan bir növ kooperativdir. Hər bir ölkədəki səhmlərin sayı iqtisadiyyatının ölçüsünə görə qiymətləndirilir. Dünya Bankına üzv dövlətlər İdarəçilər Şurası tərəfindən təmsil olunur. Menecerlər ümumiyyətlə iqtisadiyyat nazirləri və mərkəzi bank rəhbərləri kimi dövlət məmurlarından ibarətdir. Dünya Bankının ali orqanı İdarəçilər Şurası, idarəetmə qurumu isə Direktorluqdur. Yalnız Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən təmsil olunan ölkələr Dünya Bankına üzv ola bilərlər. Bunun səbəbi isə, banka üzv dövlətlərin Beynəlxalq Valyuta Fondunun Nizamnaməsinə uyğun olaraq pul siyasəti aparmasıdır.

Dünya Bankı dünyanın ən böyük kredit qurumudur. Beynəlxalq Valyuta Fondundan fərq ondan ibarətdir ki, Dünya Bankının kreditləri əsasən istehsal sahələri də daxil olmaqla müxtəlif iqtisadi məqsədlər üçün istifadə edilir, lakin qeyd edildiyi kimi, Fondun kreditləri dövlətin maliyyə vəziyyətini sabitləşdirmək üçün istifadə olunur.

Ümumdünya Bankının əsas məqsədi iqtisadi tərəqqiyə yardım etməkdən ibarətdir və bu, əsasən inkişaf etməkdə olan dövlətlərdə yerinə yetirilir. Bu məqsəd üzv dövlətlərin bank kreditləri üçün müraciətlərində də öz əksini tapıb [3].

Nəticə

Büdcə-vergi siyasəti, beynəlxalq maliyyə münasibətləri və beynəlxalq iqtisadiyyatla geniş əlaqəyə malikdir. Bu münasibətlər, dövlətin fiskal siyasətinin müxtəlif sahələrinə təsir edir və müxtəlif nəticələrə səbəb olur. Büdcə-vergi siyasəti düzgün tətbiq edilərsə, bu halda bu siyasət dövlət iqtisadiyyatının inkişafını nizamlaya, dövlət büdcəsini idarə etməyə, eləcə də beynəlxalq ticarət və maliyyə əlaqələrini yaratmağa yardım edə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1.Əliyev S.İ., Eminov A.N., Süleymanov E.B., Ələsgərova F.Q. Beynəlxalq maliyyə təşkilatları və Azərbaycan (dərs vəsaiti). Bakı: “Zərdabi-Nəşr” MMC Nəşriyyat Poliqrafiya müəssisəsi. 2016, 268 s.

2. Xasbulatov R.İ. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər (dərs vəsaiti). Bakı: Zərdabi-LTD, 2015, 807 s.

3. Хасбулатов Р.И. Идолы и идолопоклонники: крах либертаризма. // Век глобализации, № 1, 2011, с. 3-14

Ниджат Кязымлы

МЕСТО БЮДЖЕТНО-НАЛОГОВОЙ ПОЛИТИКИ В МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Резюме

В статье рассказывалось о сущности международных финансовых отношений, валютной политике, валютных курсах, валютном регулировании, международных организаций и так далее. Известно, что финансовые отношения функционируют не только внутри границ отдельных государств. Эти отношения составляют основу международной экономики.

Ключевые слова: *международные финансы, валютная политика, валютные курсы, валютное регулирование, международные кредитно-финансовые организации, региональные финансы.*

Nicat Kazimli

THE PLACE OF BUDGETARY AND TAX POLICY IN INTERNATIONAL
RELATIONS

Summary

In the article, has been talked about the essence of international financial relations, currency policy, currency rates, currency regulation, international financial organizations and etc. It is known that financial relations do not operate only within the borders of individual states. These relations form the basis of the international economy.

Key words: *international finance, currency policy, currency rates, currency adjustment, international credit and financial organizations, regional finance*

Rəyçi: Bəhruz Cabbarov, p.u.f.d., dosent

UOT: 32:316

Rəna MİRZƏZADƏ*

QARABAĞ ZƏFƏRİNƏ GEDƏN YOLUN SİYASİ-SOSİOLOJİ VƏ HƏRBİ-TƏHLÜKƏSİZLİK FƏLSƏFƏSİ – 27 SENTYABR 2020-Cİ İL

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 5 sentyabr 2023; çapa qəbul edilmişdir: 17 sentyabr 2023; onlayn çap edilmişdir: 30 sentyabr 2023

The article was submitted to the editors: September 5, 2023; accepted for publication: September 17, 2023; published online: September 30, 2023

Xülasə

• Vətən müharibəsinin başladığı gün - 27 sentyabr 2020-ci il Azərbaycan Milli Dövlətçilik İnstitutunun Qızıl tarixi, qürur və şərəf simvolu salnaməsidir. Bu tarixdən başlayan Qarabağın azadlığı uğrunda Haqq-Ədalət savaşı sübut etdi ki, Azərbaycan Xalqı vahiddir, Bölməzdir, öz Vətəni-torpaqları uğrunda vuruşa hər zaman hazırdır.

• Azərbaycanın hərbi-strateji təhlükəsizlik tarixində - 27 sentyabr 2020-ci il işğalçı Ermənistanın təcavüzünə cavab verilən 44 günlük Vətən müharibəsinin başlanması günüdür. Xalq bu günü 30 il inamla gözləmişdir. Erməni vəhşilikləri, qəddarlıqları bu illər ərzində öz faşist xisləti ilə qəzəb, nifrət hissini söndürməmiş, əksinə daha da alovlandırmışdı.

• Qalibyyət uğrunda tarixi Qarabağ torpaqlarının işğaldan azadlığının başlanğıcı - 27 sentyabr 2020-ci il Qisas günü idi.

Açar sözlər: *Qarabağ, zəfər, siyasi-sosioloji təhlil, hərbi-təhlükəsizlik fəlsəfəsi, 27 sentyabr 2020-ci il*

Giriş

Bu illər ərzində “keçmiş dağlıq qarabağ” münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli imkanları istiqamətində Prezident İlham Əliyev beynəlxalq aləmdə ciddi siyasi-təbliğati iş aparmışdı.

Xalqın və dövlətin səbrini tükəndirən işğalçının getdikcə azğınlaşması, işğal edilən ərazilərdə möhkəmləndirməyə cəhd, ATƏT-in keçmiş Minsk Qrupunun qəbul etdirdiyi “Əsas Prinsiplər”ə təcavüzkar Ermənistanın əməl etməməsi, saxta “dağlıq qarabağ respublikası”nın mərkəzinin Xankəndindən Şuşaya köçürmə planı – “yeni müharibə, yeni ərazilər” kimi bəyanatlar, dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan ermənilərin qanunsuz olaraq Qarabağa yerləşdirilməsi, toponimlərin adlarının dəyişdirilib, tarixi abidələrin özlərinkiləşdirilməsi kimi dözülməz, riyakar davranışlar xalqın və dövlətin səbrini daşdırmışdı. Başqa bir amil 5 avqust 2019-cu ildə Xankəndində keçirilən mitinqdə Ermənistanın baş naziri N.Paşinyanın “Artsax Ermənistandır və nöqtə” deməsi artıq danışıqlar məsələsini belə dağıtdı.

2020-ci il iyulda təcavüzkar Ermənistanın Azərbaycanın dövlət sərhədlərini atəşə tutması, münaqişə zonasından çox uzaq olan Tovuz rayonuna hücumu vəziyyətin daha da gərginləşməsinə səbəb yaratdı. Azərbaycan-Ermənistan dövlət sərhədindəki döyüşlər zamanı 14 iyul 2020-ci il Bakıda ümummilli mitinq keçirildi, on minlərlə insan “Qarabağ Bizimidir”, “Qarabağ Azərbaycandır”, “Eşq olsun Milli Orduya”, “İrəli” şüarları səsləndirərək torpaqlarının azadlığı uğrunda vuruşa hazır olduqlarını bildirdilər. Artıq xalq könüllü səfərbərlik xidmətlərinə yazılırdı. 15 iyul 2020-ci ildə Prezident, Ali Bas Komandan İlham Əliyev bəyan etdi ki, hərbi xidmətə getmək istəyənlər şəxsi məlumatlarını Səfərbərlik və Hərbi Xidmətə çağırış üzrə Dövlət xidmətinə təqdim edə bilərlər. Torpağını işğaldan azad görmək istəyən nəinki oğlan və qızları, hətta xaricdəki

* AMEA FSİ “Siyasətin fəlsəfəsi və sosiologiyası” şöbəsinin müdiri, fəlsəfə elmləri doktoru, professor. Azərbaycan, Bakı
e-mail: mirrena54@yahoo.com

soydaşlar, ehtiyatda olan hərbiçilər, müharibə əlilləri və veteranlar hərbi əməliyyatlarda iştirak üçün Müdafiə Nazirliyinə müraciət ünvanlamışdılar. Bəlkə də dünyada yeganə xalq idi ki, Ali Baş Komandanın hərbi əməliyyatlarına başlamağını istəyir, müharibəni xoş istəklə qarşılayırdı.

Zəfərə gedən yolun xronologiyası

• 27 sentyabr 2020-ci il - 1994-cü ildə bağlanan atəşkəsi pozub Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin mövqelərinə ardıcıl zərbələr endirən, Tərtər, Ağdam, Füzuli və Cəbrayıl rayonlarının yaşayış məkanına atəş yağdıran təcavüzkar layiqli cavabını aldı. Şəmkir, Beyləqan, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Goranboy, Tərtər, Bərdə, Ağcabədi və Gəncə şəhərlərində dinc əhalinin yaşayış yerləri raketlərdən bombardmana tutuldu. Azərbaycana qarşı bu yeni təcavüz beynəlxalq hüququn əsas norma və prinsiplərinin, Beynəlxalq Humanitar Hüququn, 1949-cu il Cenevrə Konvensiyası, 1993-cü ildə qəbul edilən Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın işğal etdiyi ərazilərdən tam və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb edən BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874, 884 qətnamələrinin Ermənistan tərəfindən pozulması idi.

• 27 sentyabr 2020-ci ildə Prezident, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev televiziya da xalqa müraciət edərək bildirdi ki, Qarabağ torpaqlarının işğaldan azadlığı uğrunda Vətən müharibəsi başladı və bəyan etdi ki: “Qarabağ Azərbaycandır!”. Vətən müharibəsinin hərbi-strateji tarixində Prezident İlham Əliyevin “Qarabağ Azərbaycandır!” şüarı simvola çevrildi.

• 27 sentyabr Azərbaycan Milli Məclisinin təcili xüsusi iclası çağırıldı və ölkədə “Hərbi vəziyyətin” elan edilməsi qərarı qəbul olundu. Ali Baş Komandan tərəfindən bu qərar imzalanaraq, Bakı şəhəri və ölkənin bir neçə bölgəsində hərbi vəziyyət tətbiq edildi, sentyabrın 28-də də ölkə üzrə qismən səfərbərlik elan olundu. Və:

- Bu haqq və ədalətin bərpasına istiqamətlənən strateji-hərbi-siyasi qərar idi.
- Bu qalibiyyət istəyən Azərbaycan xalqının Dövlət-Ordu Birliyinin təmsili idi.
- Bu tarixi Qarabağ torpaqlarının Azərbaycanın bölünməz tərkib hissəsi olmasının siyasi-inzibati-hərbi təsdiqi idi.

Prezident İlham Əliyev vurğuladı ki: “Bizim Ermənistan ərazisində hərbi hədəflərimiz yoxdur... Ermənistan bu təxribatı törətməklə hansı məqsədi güdüdü. İlk növbədə Azərbaycan torpaqlarının işğalı onların planındadır və onlar bunu gizlətmirlər. Onların hərbi-siyasi rəhbərliyi Azərbaycanı yeni işğalla hədələməyə çalışdı, yeni ərazilər uğrunda yeni işğal siyasəti idi. Digər səbəb Ermənistanda mövcud olan çox ciddi sosial, iqtisadi və siyasi məsələlərdən ölkə əhalisinin fikrini yayındırmaq və Azərbaycandan düşmən obrazı yaratmaqdır. Daha bir səbəb isə Ermənistan hər vaxtlə çalışır ki, danışıqlar prosesi pozulsun və deyər bilərəm ki, buna nail olub. Məhz Ermənistanın riyakar, qeyri-konstruktiv və yalançı siyasəti nəticəsində hazırda danışıqlar dayanıbdır. Azərbaycanın qədim şəhəri olan Şuşada qondarma kriminal xunta rejiminin başçısının “andıçmə” mərasimi olmuşdur. Bu təxribat deyilmi? Bu bizə qarşı təhqirdir” [1].

• 27 sentyabr 2020-ci il – Prezidentin bu tarixdəki bəyanatı xalqın inam və ruh hissini daha da artırdı, cəbhə boyu əks-hücum əməliyyatlarına başlayan Milli Ordu sürətlə düşməyə ağır zərbələr endirməyə başladı.

• 27 sentyabrdan başlayaraq 44 gün davam edən və “Vətən Müharibəsi” adlanan savaşda Milli Ordu sarsılmaz gücünü əks etdirdi və Zəfər qazandı.

Qarabağ torpaqları işğaldan azad edildi və 10 noyabr 2020-ci ildə Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya arasında üçtərəfli atəşkəs müqaviləsi imzalandı.

Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti Xanım Mehriban Əliyevanın rəhbərliyi ilə Heydər Əliyev Fondu Qarabağ müharibələri şəhidlərinin xatirəsinin yad edilməsi, onların ailələrinin, həmçinin qazilərə xüsusi diqqət yetirilməsi onların qayğılarının qarşılansında müxtəlif səpgili tədbirlərə dəstək verir. Birinci vitse-prezident Xanım Mehriban Əliyeva vurğulayır ki: “Azərbaycan xalqının igid oğulları Zəfər naminə, Azərbaycanın gələcəyi naminə canlarından keçib. Şəhidlərimizin qanı nahaq yerə tökülmədi – biz tarixi ədaləti bərpa etdik, hər birimiz bu Zəfərin nəyin bahasına qazandığımızı yadda saxlamağa borcluyuq. Biz Vətən Müharibəsi şəhidlərini heç vaxt unutmayacağıq” [2].

• 27 sentyabrdan başlayan Vətən müharibəsi 10 noyabrda Zəfərlə bitdi və 44 günlük müharibənin başa çatması ilə “Yaşat” Fondu, Qarabağ Dirçəliş Fondu təsis olundu. Azərbaycanın Milli Məclisi ilk dəfə olaraq 2020-ci ilin sonunda Zəfər büdcəsi qəbul etdi, işğaldan azad edilən tarixi torpaqların bərpası üçün ilkin olaraq 2 milyard manat vəsait ayrıldı [3].

Prezident İlham Əliyevin balanslı xarici siyasəti

-Son 30 ildə Azərbaycan tarixi Qarabağ torpaqlarını itirməyə məruz qalmış və Prezident İlham Əliyevin balanslı xarici siyasəti, müasir silahlarla təchiz olunan Ordunun mübarizliyi nəticəsində işğal olunmuş torpaqlar azad edilərək, Azərbaycan xalqının şərəfi, ləyaqəti, milli mənliyi, qüruru, özünə güvənci qaytarılaraq, tarixi ədalət bərpa olundu. Bu mənada Nobel mükafatçısı, hind ekonomist filosofu Amatiya Sen “Ədalət ideyası” kitabında yazdığı kimi: “Müharibələri sona yetirən əxlaq nəzəriyyəsi ədalətə nail olmaq deyil, ədalətsizliyin qarşısını almaq üçündür”. (5)Azərbaycanda ədalətsizliyin də qarşısı alındı.

-Azərbaycan Prezidenti Vətən müharibəsində prinsiplilik, qətiyyətli siyasi iradə nümayiş etdirdi, xalqın milli maraqlarını cəsarətlə müdafiə etdi, məqsədmüvafiq, ardıcıl strategiya yürütdü, yekunda Azərbaycanın işğalda olan tarixi ərazilərinin azad edilməsi üçün 27 sentyabr 2020-ci ildə düşmənlə onun hərəkəti ilə-cavab atəşləri ilə hücumla başladı. N.Makiavelli yazdığı kimi: “Düşmənlə iki yolla mübarizə aparmaq olar:birinci qanunlarla, ikincisi güclə”. Azərbaycan Ordusunda hərbi güclə qazandığı uğur üç rayonun - Ağdam, Kəlbəcər və Laçının heç bir döyüş olmadan geri verilməsi ilə nəticələndi. İtki – şəhid vermədən, hərbi əməliyyatsız torpaqların geri qaytarılması dünya hərbi tarixi təcrübəsində nadir olan taktiki gedişdir. Bu düşünülmüş və uzaqgörən diplomatik-hərbi strategiyadan qazanılan Qarabağ Zəfəridir.

- Müzəffər və yenilməz milli Ordunun qəhrəmanlığı, Ali Baş Komandanın sərkərdəlik məharəti və vətənsəvərliyi ilə vəhdətdə, eləcə də xalq-dövlət Birliyi, ölkə vətəndaşlarının dövlətlə Həmrəyliyi, Türkiyə kimi qüdrətli dövlətin Azərbaycana siyasi və mənəvi dəstəyi Vətən müharibəsində Qarabağ Zəfərini təmin edən həlledici məqamlarıdır. Qarabağ Zəfəri nəticəsində Cəbrayıl, Füzuli, Zəngilan, Qubadlı, Ağdam, Kəlbəcər, Laçın, Hadrut, Suqovuşan, Şuşa öz əbədi tarixi sahibinin - Azərbaycan xalqının yenidən coğrafi ərazisinə çevrildi. Nəzərə yetirək ki, müharibələrdə ordu üçün hücum etmək əmri kimi, taktiki manevrlər, yəni - geri çəkilmə, yaxud vuruşun dayanma praktikası da mövcuddur.

• 27 sentyabr 2020-ci il 44 günlük Vətən müharibəsində Milli Ordu bir an da olsun geri çəkilmədi. Burada açıq sual var – Niyə? Ən müqəddəm şərti ordu-hərbiçilərin məhz öz doğma torpaqlarının işğaldan azad edilməsi uğrunda vuruşması, canlarını belə fəda edərək şəhid və ya qazi olmasındadır. Türkiyənin Ulu Öndəri M.K.Atatürk söylədiyi kimi: “Döyüş zəruri və qaçılmaz olmalıdır, millətin həyatı təhlükə ilə qarşı-qarşıya qalmırsa, hərbi cinayətdir”[2].

-27 sentyabr Vətən müharibəsində Ali Baş Komandanın rəhbərliyi ilə qalib Azərbaycan ordusu yüksək hərbi peşəkarlıq, orduda məsuliyyətli nizam-intizam, operativ mobillik, müasir döyüş texnologiyalarına malikliyi və bundan siyasi taktika ilə istifadə edərək Zəfər qazandı.

-27 sentyabr Azərbaycan xalqının dövlətə, orduya etibarını, xalq-dövlət birliyi, Vətən-dogma torpaqlar uğrunda vuruşan döyüşçülərin də mənəvi-psixoloji durumuna müsbət təsir göstərdi. Bunun bir göstəricisi də, məhz yaralanan və hətta ağır vəziyyətdə olan hər bir əsgər və zabitin sağalaraq yenidən vuruş bölgəsinə qayıtmağa səy etməsi idi. Bu, vətənsəvərlik, doğma torpağına bağlılıq, eyni zamanda dövlət siyasətinə, Ali Baş Komandana olan güvəncdən və Zəfərə inamdan qaynaqlanırdı.

27 sentyabr Vətən müharibəsi göstərdi ki, Zəfər bir daha Azərbaycanın hərbdəki müvəffəqiyyətinin qarşısında heç bir erməni gücünün, silah-sursatının dayana bilməyəcəyini göstərdi. Xalq-dövlət birliyi düşməni məğlub etdi və Azərbaycan qəhrəman xalq oldu. Azərbaycan Respublikası dövlət sərhədini bərpa etməklə yanaşı, həm də Cənubi Qafqazda tamamilə yeni bir reallıq yaratdı.

Və Bu gün 27 sentyabr 2023-cü il – Qarabağın Zəfərinin Yekunu, Azərbaycan Dövlət Suverenliyinin Bərpasının Qızıl Tarixidir.

Nəticə

Qarabağ torpaqlarının işğaldan azad edilməsinin mənbəsində ulu öndər Heydər Əliyev dövlət-hakimiyyət quruculuğu siyasətinin də böyük rolu vardır. Ulu Öndər Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə gəldiyi ilk günlərdən etibarən güclü dövlət, daxili ictimai-siyasi sabitlik, ordu quruculuğu, iqtisadiyyatın dirçəldilməsi, region və dünya dövlətləri ilə münasibətlərin qurulması, beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı əməkdaşlığa başlanılması dövlətin qarşısında duran təməl prinsipləri olmuşdu. Prezident İlham Əliyev tərəfindən bu milli strategiya daha da genişləndirilib, həyata keçirilən uğurlu daxili və xarici siyasət Azərbaycanın beynəlxalq aləmdəki nüfuzunun reytingini artırır. Ulu Öndər vurğulayırdı ki, “Müstəqil dövlətin özünəməxsus qüdrəti olmalıdır. Bu qüdrətin əsasını xalq və onun bir hissəsi olan ordu təşkil edir” [4]. Qarabağ Zəfəri Ulu öndər Heydər Əliyevin ordu quruculuğu siyasi-hərbi strategiyasının məntiqi göstəricisidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. AzərTac 27.09.2020-ci il
2. Aayda.qov.az/az/new/3223
3. Heydər Əliyev. Müstəqillik yolu. B., 1997, s. 39
4. İkisahil . 22 sentyabr 2021
5. Mynet.com/cevaplar/1998-6366712

Рена МИРЗАЗАДЕ

ПОЛИТИКО-СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПУТИ К ПОБЕДЕ В КАРАБАХЕ И ФИЛОСОФИЯ ВОЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ – 27 СЕНТЯБРЯ 2020 ГОДА

Резюме

• День начала Отечественной войны – 27 сентября 2020 года – золотая история Азербайджанского национального института государственности, символ гордости и чести. Начавшаяся в этот день справедливая война за освобождение Карабаха доказала, что азербайджанский народ един, неделим и всегда готов сражаться за свою Родину.

• В истории военно-стратегической безопасности Азербайджана 27 сентября 2020 года является днем начала 44-дневной Отечественной войны, ставшей ответом на агрессию вторгшейся Армении. Народ ждал этого дня 30 лет. В эти годы армянская жестокость и жестокость не погасили чувство злобы и ненависти, обладающее фашистской природой, а, наоборот, еще больше разожгли его.

• Начало освобождения исторических земель Карабаха от оккупации ради победы – 27 сентября 2020 года стало Днем мести.

Ключевые слова: *Карабах, победа, политико-социологический анализ, философия военной безопасности, 27 сентября 2020 г.*

Rena MIRZAZADE

POLITICAL AND SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF THE PATH TO VICTORY IN KARABAKH AND PHILOSOPHY OF MILITARY SECURITY – SEPTEMBER 27, 2020

Summary

• The day the Patriotic War began - September 27, 2020 - the golden history of the Azerbaijan National Institute of Statehood, a symbol of pride and honor. The just war for the liberation of Karabakh that began on this day proved that the Azerbaijani people are united, indivisible and always ready to fight for their Motherland.

• In the history of military-strategic security of Azerbaijan, September 27, 2020 is the day of the beginning of the 44-day Patriotic War, which became a response to the aggression of

invading Armenia. The people have been waiting for this day for 30 years. During these years, Armenian cruelty and cruelty did not extinguish the feeling of anger and hatred, which had a fascist nature, but, on the contrary, inflamed it even more.

- The beginning of the liberation of the historical lands of Karabakh from occupation for the sake of victory - September 27, 2020 became the Day of Revenge.

Key words: *Karabakh, victory, political and sociological analysis, philosophy of military security, September 27, 2020*

Rəyçi: Siyasi elmlər doktoru, professor Ali Asker

MÜƏLLİFLƏR ÜÇÜN QAYDALAR

JURNAL HAQQINDA

“Sosiologiya. Sosial psixologiya. Siyasət” elmi araşdırmalar jurnalı 2020-ci ildə “Rezonans” Sosial Araşdırmalar İctimai Birliyi tərəfindən təsis edilmişdir. 18 iyun 2020-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyində 4307 nömrəsi ilə mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. 08 yanvar 2021-ci ildə mərkəzi Fransanın Paris şəhərində yerləşən Beynəlxalq Serial Nəşrlərin Qeydiyyatı Mərkəzi tərəfindən “Sosiologiya. Sosial psixologiya. Siyasət” elmi araşdırmalar jurnalına Beynəlxalq Standart Seriya Nömrəsi (İSSN L: 2709-7854) verilmişdir.

Jurnalda əsasən sosiologiya, psixologiya, siyasət, fəlsəfə, tarix, hüquq kimi ictimai və humanitar elm sahələrinin ümumkonseptual məsələlərini elmi-metodoloji cəhətdən ifadə edən, müəlliflərin yeni ideya və yanaşmalarını əks etdirən elmi-analitik məqalələrin, yeni nəşrlərə dair diskussiya məzmunlu rəy və şərhlərin dərcinə üstünlük verilir.

Müstəqil, resenziyalı, elmi nəşrdir. İl ərzində 4 sayı çap edilir. Jurnalın nüsxələri kitabxanalara, beynəlxalq indeks təşkilatlarına, abunəçilərə və məqalə müəlliflərinə çap olunduqdan sonrakı 1 ay ərzində təqdim edilir.

Azərbaycan, türk, rus və ingilis dillərində məqalələr dərc edilir.

ÜMUMİ QAYDALAR

I. Məqalələrin məzmunu

Jurnala göndəriləcək məqalələr sosial elmlər sahəsinə öz töhfəsini verəcək və sosial elmlərə yenilik gətirəcək səviyyədə aktual və orijinal olmalı, analitik xarakter daşmalı və akademik tələblərə cavab verməlidir. Elmi məqalənin **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmalı, **Mətn** hissəsində tədqiq edilən məsələlər, qaldırılan problemlər bölmələr üzrə ətraflı şərh edilməli, **Nəticə** hissəsində elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq müəllifin gəldiyi elmi qənaət, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməli, təklif və tövsiyələr irəli sürülməlidir.

II. Məqalələrin strukturu, tərtib edilmə qaydaları və həcmi

Redaksiyaya təqdim edilən məqalələr Ali Attestasiya Komissiyasının dövrü elmi nəşrlərin qarşısında qoyduğu tələblərə (<http://aak.gov.az>) və “Sosiologiya.Sosial psixologiya.Siyasət” elmi araşdırmalar jurnalının “Müəlliflər üçün qaydalar”ına tam cavab verməlidir.

Məqalələr dəqiq strukturlaşdırılmalıdır. Hər məqalədə ardıcıl olaraq:

- UOT indekslər və PACS tipli kodlar təqdim edilir.
- Müəllifin adı və soyadı, Müəllifin işlədiyi qurumun adı və ünvanı, Müəllifin vəzifəsi, elmi dərəcəsi və elmi adı, təmsil etdiyi ölkə və elektron poçt ünvanı səhifənin yuxarı sağ küncündə göstərilir.
- **Məqalənin adı** - səhifənin ortasında, böyük hərflərlə, qaraldılmış şriftlərlə (başlıq və mətn arasında - sətir atlama) verilir.
- Məqalənin yazıldığı dildə **Xülasə** və ən azı 5 **açar söz** göstərilir.
- Məqalənin Giriş hissəsi müəllif tərəfindən müəyyən edilir.
- **Əsas mətn** yarımbaşlıqlara bölünür.
- Tədqiqatın əsas elmi nəticələri qısa və ümumiləşdirilmiş şəkildə **Nəticə** hissəsində təqdim edilir.
- Məqalələrin sonunda iki dildə (azərbaycan dilində olan məqalələrə rus və ingilis, türk və rus dilində olan məqalələrə azərbaycan və ingilis; ingilis dilində olan məqalələrə azərbaycan və rus dillərində) **“Xülasə”** verilir (burada tədqiqatın elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və nəticə göstərilir)
- Hər bir “Xülasə”dən sonra **açar sözlər** təqdim edilir.
- Cədvəl və şəkillərin adı olmalı və nömrələnmişdir.
- Məqalənin həcmi yuxarıdakı şərtlər nəzərə alınmaqla 8 səhifədən az olmamalıdır. A4 formatında, Times New Roman şrifti, şrift ölçüsü – 12, sətir aralığı - 1,5, abzas - 1 sm, haşiyələr: sol – 2,5 sm, sağ - 1,5 sm, yuxarı və alt - hər biri 2 sm olmalıdır.

- **Məqalədə rast gəlinən mənbələrə istinad olunma qaydası:**
- Məqalədə yalnız istinad edilən ədəbiyyat kodlaşdırılaraq sonda əlifba sırası ilə verilir.
- İstinad edilmiş ədəbiyyatın kodu mötərizədə yazılır. (Məs.: Duqlas Nortun fikrinə görə,
- “*İnstitutlar cəmiyyəti ... formal çərçivələrlə məhdudlaşdırır və sosial münasibətləri təşkilatlandırır*” [76, s. 35-36].)
- Məqalənin sonunda Ədəbiyyat siyahısı verilir.
- Ədəbiyyat siyahısı dissertasiyalara şamil edilən müvafiq qaydalara uyğun tərtib olunmalıdır.
- **Məqalələrin redaksiyaya təqdim edilmə qaydası:**

Məqalələr electron qaydada təqdim edilə bilər. Jurnalın saytında xüsusi “Online məqalə qəbulu” bölməsi vardır.

Müəlliflər məqalələri jurnalın electron poçtuna da (ssps.journal2020@gmail.com) göndərə bilərlər.

Məqalə ilə yanaşı müəlliflər jurnalın saytındakı (sosiologiya-jurnali.az) **Arayış** bölməsində tələb edilən məlumatları yerləşdirib redaksiyaya təqdim etməlidirlər.

III. Məqalələrin qiymətləndirilməsi, resenziyalaşdırılması və dərci

“Sosiologiya.Sosial psixologiya.Siyasət” elmi araşdırmalar jurnalına göndərilən məqalələr əvvəlcə redaksiya tərəfindən jurnalın nəşri prinsipləri baxımından qiymətləndirilir. Nəşr prinsiplərinə uyğun olmayan məqalələr düzəldilmək üçün müəllifə göndərilə və ya resenziyalaşdırmadan imtina edilə bilər.

Resenziyalaşdırma üçün qəbul edilən məqalələrin resenziya prosesində elmi obyektivlik və elmi keyfiyyət kriteriyalarına xüsusi diqqət yetirilir. Resenziyalaşdırma üçün qəbul edilən yazılar müvafiq sahəyə aid iki resenzentə göndərilir. Resenzentlərin adları məxfi saxlanılır. Müəlliflərin resenzentlərin və redaksiyanın tənqid, irad və təkliflərini nəzərə almaları zəruridir. Müəlliflər razılaşmadıqları məqamlarla bağlı əsaslandırılmış şəkildə etiraz etmək hüququnu saxlayırlar. Nəşrə qəbul edilməyən məqalələr müəlliflərinə qaytarılır.

IV. Kompiyasiya və plagiatlıq halları

Bütün məqalələr kompiyasiya və ya plagiat ola biləcəyi ehtimalına görə nəzərdən keçirilir. Plagiatlıq hallarına rast gəldikdə məqalə dərhal çap prosesindən kənarlaşdırılır.

V. Müəlliflik hüquqları

Jurnalda dərc edilən məqalələrdə müəlliflik hüququ qorunur və bu məqalələrin bütün nəşr hüquqları “Sosiologiya. Sosial psixologiya. Siyasət” elmi araşdırmalar jurnalına aiddir.

Göstərilən tələblərə cavab verməyən məqalələr dərc edilmir.

Hər hansı bir nömrədə nəşr edilmiş məqalələrdə rast gəlinən səhvlərin növbəti saylarda göstərilməsini nəzərdə tutan “**DÜZƏLİŞ**” bölməsi vardır.

Nəşrin müəlliflərə təqdim edilməsi

Jurnalın pulsuz çap nüsxəsini müəllif redaksiyada əldə edə bilər. Jurnalın müvafiq nömrəsinin elektron variantı Jurnalın web sahifəsində yerləşdirilir və müəlliflərin elektron poçt ünvanlarına PDF variantda göndərilir.

Redaksiyanın ünvanı və əlaqə telefonları:

AZ11075, Azərbaycan, Bakı, A.M.Cümə 19/69, b.28, m.28

Tel.: (+994 12) 464 83 56; (+994 55) 768 94 26

URL: www.sosiologiya-jurnali.az

E-mail: ssps.journal2020@gmail.com

YAZARLAR İÇİN KURALLAR

DERGİ HAKKINDA

"Sosyoloji. Sosyal psikoloji. Politika" bilimsel araştırma dergisi "Rezonans" Sosyal Araştırmalar Halk Birliği tarafından 2020 yılında kurulmuştur. 18 Haziran 2020 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı'nda 4307 numara ile basılı yayınlar siciline dahil edilmiştir. 8 Ocak 2021'de Uluslararası Standart Seri Numarası (ISSN L: 2709-7854), merkezi Paris, Fransa'da bulunan Uluslararası Seri Yayınları Tescil Merkezi tarafından "Sociology. Social Psychology. Politics" bilimsel araştırma dergisine atandı.

Dergide ağırlıklı olarak sosyoloji, psikoloji, siyaset, felsefe, tarih, hukuk gibi sosyal ve insani bilimlerin genel kavramsal konularını ifade eden, yazarların yeni fikir ve yaklaşımlarını yansıtan bilimsel-analitik makaleler, yeni yayınlara ilişkin tartışma görüş ve yorumları yayınlanmaktadır.

Bağımsız, hakemli, bilimsel bir yayındır. Yılda 4 sayı yayınlanmaktadır. Derginin kopyaları, yayın tarihinden itibaren 1 ay içinde kütüphanelere, uluslararası indeks kuruluşlarına, abonelere ve yazarlara sağlanır.

Makaleler Azerice, Türkçe, Rusça ve İngilizce olarak yayınlanmaktadır.

GENEL KURALLAR

I. Makalelerin İçeriği

Dergiye gönderilecek makaleler, sosyal bilimlere katkı sağlayacak ve sosyal bilimlere yenilik getirecek ölçüde konuyla ilgili ve özgün, analitik ve akademik gereksinimleri karşılamalıdır. Bilimsel makalenin giriş bölümünde konunun uygunluğu kanıtlanmalı, metin bölümünde araştırılan konular, sorunlar bölümler halinde ayrıntılı olarak açıklanmalı, sonuç bölümünde yazarın bilimsel sonucu çalışmanın niteliğine göre yapılmalıdır. Alan ve makale, bilimsel yenilik, pratik önem, ekonomik verimlilik vb. netleştirilmeli, öneri ve önerilerde bulunulmalıdır.

II. Makalelerin yapısı, kuralları ve hacmi

Yazı işleri ofisine gönderilen makaleler, Yüksek Onay Komisyonu'nun süreli yayınlar (<http://aak.gov.az>) gerekliliklerini ve "Sociology. Social Psychology. Politics" bilimsel dergisinin "Yazarlar için Kuralları" nı tam olarak karşılamalıdır.

Makaleler net bir şekilde yapılandırılmalıdır. Sırayla her makalede:

- UOT endeksleri ve PACS tipi kodları sağlanır.
- Yazarın adı ve soyadı, yazarın çalıştığı kurumun adı ve adresi, yazarın konumu, bilimsel derecesi ve bilimsel unvanı, temsil ettiği ülke ve e-posta adresi sayfanın sağ üst köşesinde görüntülenir.
- Makalenin başlığı sayfanın ortasında, büyük harflerle, kalın yazı tipinde (başlık ile metin arasında - satır atlamalı) verilir.
- Özet ve makalenin dilinde en az 5 anahtar kelime.
- Makalenin giriş kısmı yazar tarafından belirlenir.
- Ana metin alt başlıklara ayrılmıştır.
- Araştırmanın temel bilimsel sonuçları, Sonuçlar bölümünde kısa ve genelleştirilmiş bir şekilde sunulmaktadır.
- Makalelerin sonunda iki dilde "Özet" verilmektedir (Azerice makaleler Rusça ve İngilizce, Türkçe ve Rusça makaleler Azerice ve İngilizce olarak; İngilizce makaleler Azerice ve Rusça olarak)
- Anahtar kelimeler her "Özet"ten sonra sunulur.
- Tablo ve şekiller isimlendirilmeli ve numaralandırılmalıdır.
- Makalenin hacmi yukarıdaki koşullar dikkate alınarak 8 sayfadan az olmamalıdır. A4 formatı, Times New Roman yazı tipi, yazı tipi boyutu - 12, satır aralığı - 1,5, paragraf - 1 cm, kenarlıklar: sol - 2,5 cm, sağ - 1,5 cm, üst ve alt - her biri 2 cm .
- Makalede bulunan kaynaklara nasıl başvurulur:

- Makalede sadece atıfta bulunulan literatür kodlanmış ve sonunda alfabetik sıraya göre verilmiştir.
- Alıntı yapılan literatürün kodu parantez içinde yazılmıştır. (Örnek: Douglas North'a göre,
- “Kurumlar toplumu ... resmi çerçevelerle sınırlar ve sosyal ilişkileri düzenler” [76, s. 35-36].)
- Kaynakça listesi makalenin sonunda verilmiştir.
- Bibliyografya, tezler için geçerli olan ilgili kurallara uygun olarak derlenmelidir.
- Yazı İşleri Müdürlüğüne Makale Gönderme Prosedürü:
Makaleler elektronik olarak gönderilebilir. Derginin web sitesinde özel bir "Çevrimiçi makale gönderme" bölümü bulunmaktadır.
Yazarlar ayrıca derginin e-posta adresine (ssps.journal2020@gmail.com) makale gönderebilirler.
Yazarlar, makale ile birlikte derginin web sitesinin (sosiologiya-jurnali.az) Kaynaklar bölümüne gerekli bilgileri yerleştirmeli ve editörlere sunmalıdır.

III. Makalelerin değerlendirilmesi, hakem değerlendirmesi ve yayınlanması

"Sociology. Social Psychology. Politics" adlı bilimsel dergiye gönderilen makaleler ilk olarak yayın kurulu tarafından derginin yayın ilkeleri açısından değerlendirilir. Yayınlanma ilkelerine uygun olmayan yazılar, düzeltilmesi veya gözden geçirilmesi için yazarına gönderilebilir. Hakemliğe kabul edilen makalelerin değerlendirilmesinde bilimsel objektiflik ve bilimsel kalite kriterlerine özel önem verilir. İncelenmek üzere alınan yazılar, ilgili alandaki iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur. Yazarlar, hakem ve editörlerin eleştirisi, yorum ve önerilerini dikkate almalıdır. Yazarlar, anlaşmazlık noktalarında nesnel olarak katılmama hakkını saklı tutar. Yayına kabul edilmeyen yazılar yazarlarına iade edilmez.

IV. Komplikasyon ve intihal vakaları

Tüm makaleler olası yanlış beyan veya intihal için gözden geçirilir. İntihal durumunda makale derhal baskı sürecinden çıkarılır.

V. Telif hakkı

Dergide yayınlanan makalelerin telif hakları saklıdır ve bu makalelerin tüm yayın hakları "Sociology. Social Psychology. Politics" adlı bilimsel dergiye aittir.

Bu şartlara uymayan makaleler yayınlanmayacaktır.

Herhangi bir sayıda yayınlanan makalelerin, sonraki sayılardaki hataları belirtmesi amaçlanan bir "**DÜZELTME**" bölümü vardır.

Yayının yazarlara sunumu

Yazar, derginin ücretsiz basılı bir kopyasını editör ofisinden alabilir. Derginin ilgili sayısının elektronik versiyonu derginin internet sitesinde yer almakta ve PDF versiyonu yazarların e-posta adreslerine gönderilmektedir.

Yazı işleri müdürlüğünün adres ve iletişim numaraları:

AZ11075, Azərbaycan, Bakü, AM Juma 19/69, s.28, m.28
Tel.: (+994 12) 464 83 56; (+994 55) 768 94 26

URL: www.sosiologiya-jurnali.az
E-posta: ssps.journal2020@gmail.com

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

О ЖУРНАЛЕ

Научно-исследовательский журнал «Социология. Социальная психология. Политика» учрежден в 2020 году Общественным объединением социальных исследований «Резонанс». 18 июня 2020 года он был включен в реестр печатных изданий под номером 4307 в Министерстве юстиции Азербайджанской Республики. 8 января 2021 года Международный стандартный серийный номер (ISSN L: 2709-7854) был присвоен научно-исследовательскому журналу «Социология. Социальная психология. Политика» Центром регистрации международных серийных изданий со штаб-квартирой в Париже, Франция.

В журнале в основном публикуются научно-аналитические статьи, отражающие общие концептуальные вопросы социальных и гуманитарных наук, таких как социология, психология, политика, философия, история, право, отражающие новые идеи и подходы авторов, дискуссионные мнения и комментарии к новым публикациям.

Это независимое рецензируемое научное издание. В год выходит 4 номера. Копии журнала предоставляются библиотекам, международным индексным организациям, подписчикам и авторам в течение 1 месяца после публикации.

Статьи публикуются на азербайджанском, турецком, русском и английском языках.

ОСНОВНЫЕ ПРАВИЛА

I. Содержание статей

Статьи, представляемые в журнал, должны быть актуальными и оригинальными, аналитическими и соответствовать академическим требованиям в той мере, в какой они вносят вклад в социальные науки и приносят инновации в социальные науки. Во вступительной части научной статьи должна быть обоснована актуальность темы, в текстовой части подробно изложены исследуемые вопросы, проблемы по разделам, в заключительной части научный вывод автора по характеру изучаемой темы. область и статья, научная новизна, практическая значимость, экономическая эффективность и др. должны быть разъяснены, должны быть сделаны предложения и рекомендации.

II. Структура, правила и объем статей

Статьи, представляемые в редакцию, должны полностью соответствовать требованиям ВАК к периодическим изданиям (<http://aak.gov.az>) и «Правилам для авторов» научного журнала «Социология. Социальная психология. Политика».

Статьи должны быть четко структурированы. В каждой статье по порядку:

- Приведены индексы UOT и коды типов PACS.
- Имя и фамилия автора, название и адрес учреждения, в котором работает автор, должность автора, ученая степень и научное звание, страна, которую он представляет, и адрес электронной почты отображаются в правом верхнем углу страницы.
- Название статьи дается посередине страницы, прописными буквами, жирным шрифтом (между названием и текстом - пропуск строки).
- Резюме и не менее 5 ключевых слов на языке статьи.
- Вступительная часть статьи определяется автором.
- Основной текст разбит на подзаголовки.
- Основные научные результаты исследования представлены в краткой и обобщенной форме в разделе «Результаты».
- В конце статей дается «Резюме» на двух языках (статьи на азербайджанском языке на русском и английском языках, статьи на турецком и русском языках на азербайджанском и английском языках; статьи на английском языке на азербайджанском и русском языках)
- Ключевые слова представлены после каждого «Резюме».

- Таблицы и рисунки должны быть названы и пронумерованы.
- Объем статьи должен быть не менее 8 страниц с учетом вышеуказанных условий. Формат А4, шрифт Times New Roman, размер шрифта — 12, межстрочный интервал — 1,5, абзац — 1 см, поля: левое — 2,5 см, правое — 1,5 см, верхнее и нижнее — по 2 см.
- Как ссылаться на источники, встречающиеся в статье:
- Только ссылочная литература в статье кодируется и приводится в алфавитном порядке в конце.
- В скобках указывается код цитируемой литературы. (Пример: по словам Дугласа Норта,
- «Институты ограничивают общество... формальными рамками и организуют общественные отношения» [76, с. 35-36].)
- В конце статьи приводится список литературы.
- Список литературы должен быть составлен по соответствующим правилам, применимым к диссертациям.
- Порядок подачи статей в редакцию:
- Статьи могут быть представлены в электронном виде На сайте журнала есть специальный раздел «Онлайн-подача статей». Авторы также могут присылать статьи на электронный адрес журнала (ssps.journal2020@gmail.com).
- Вместе со статьей авторы должны разместить необходимую информацию в разделе «Справочная информация» на сайте журнала (sosiologiya-jurnali.az) и представить ее в редакцию.

III. Оценка, рецензирование и публикация статей

Статьи, представляемые в научный журнал «Социология. Социальная психология. Политика», предварительно оцениваются редакционной коллегией с точки зрения принципов публикации журнала. Статьи, не соответствующие принципам публикации, могут быть направлены автору для исправления или отказа от рецензирования.

В процессе рецензирования статей, принятых на рецензирование, особое внимание уделяется критериям научной объективности и научного качества. Записи, полученные на рассмотрение, отправляются двум рецензентам в соответствующем поле. Имена рецензентов держатся в секрете. Авторы должны учитывать критические замечания, замечания и предложения рецензентов и редакторов. Авторы оставляют за собой право объективно не соглашаться по пунктам разногласий. Статьи, не принятые к публикации, авторам не возвращаются.

IV. Случаи сложности и плагиата

Все статьи проверяются на возможное искажение фактов или плагиат. В случае обнаружения плагиата статья немедленно снимается с печати.

V. Авторское право

Статьи, опубликованные в журнале, защищены авторским правом и все права на публикацию этих статей принадлежат научному журналу «Социология. Социальная психология. Политика».

Статьи, не соответствующие этим требованиям, не будут опубликованы.

Статьи, опубликованные в любом номере, имеют раздел «ИСПРАВЛЕНИЕ», предназначенный для указания на ошибки в последующих выпусках.

Презентация публикации авторам

Автор может получить бесплатный печатный экземпляр журнала в редакции. Электронная версия соответствующего номера журнала размещается на сайте журнала и высылается в формате PDF на электронные адреса авторов.

Адрес и контактные телефоны редакции:

AZ11075, Азербайджан, Баку, А.М.Джума 19/69, стр.28, м.28
Тел.: (+994 12) 464 83 56; (+994 55) 768 94 26

URL: www.sosiologiya-jurnali.az

Электронная почта: ssps.journal2020@gmail.com

RULES FOR AUTHORS

ABOUT THE JOURNAL

"Sociology. Social psychology. Politics" scientific research journal was established in 2020 by "Resonance" Social Research Public Union. On June 18, 2020, it was included in the register of printed publications under the number 4307 in the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan. On January 8, 2021, the International Standard Serial Number (ISSN L: 2709-7854) was assigned to the scientific research journal "Sociology. Social Psychology. Politics" by the Center for Registration of International Serial Publications, headquartered in Paris, France.

The journal mainly publishes scientific-analytical articles expressing general conceptual issues of social and humanitarian sciences such as sociology, psychology, politics, philosophy, history, law, reflecting the authors' new ideas and approaches, discussion opinions and comments on new publications. .

It is an independent, peer-reviewed, scientific publication. 4 issues are published per year. Copies of the journal are provided to libraries, international index organizations, subscribers and authors within 1 month of publication.

Articles are published in Azerbaijani, Turkish, Russian and English.

GENERAL RULES

I. Content of articles

Articles to be submitted to the journal must be relevant and original, analytical and meet academic requirements to the extent that they contribute to the social sciences and bring innovation to the social sciences. In the introductory part of the scientific article the relevance of the topic should be substantiated, in the text part the researched issues, problems should be explained in detail by sections, in the concluding part the scientific conclusion of the author according to the nature of the field and article, scientific novelty, practical significance, economic efficiency, etc. should be made clear, suggestions and recommendations should be made.

II. Structure, rules and volume of articles

Articles submitted to the editorial office must fully meet the requirements of the Higher Attestation Commission to periodicals (<http://aak.gov.az>) and the "Rules for Authors" of the scientific journal "Sociology. Social Psychology. Politics".

Articles must be clearly structured. In each article in sequence:

- UOT indices and PACS type codes are provided.
- Name and surname of the author, name and address of the institution where the author works, position of the author, scientific degree and scientific title, country he represents and e-mail address are displayed in the upper right corner of the page.
- The title of the article is given in the middle of the page, in capital letters, in bold fonts (between the title and the text - line skipping).
- Summary and at least 5 keywords in the language of the article.
- The introductory part of the article is determined by the author.
- The main text is divided into subheadings.
- The main scientific results of the research are presented in a short and generalized way in the Results section.
- At the end of the articles "Summary" is given in two languages (articles in Azerbaijani in Russian and English, articles in Turkish and Russian in Azerbaijani and English; articles in English in Azerbaijani and Russian)
- Keywords are presented after each "Summary".
- Tables and figures should be named and numbered.

- The volume of the article should not be less than 8 pages, taking into account the above conditions. A4 format, Times New Roman font, font size - 12, line spacing - 1.5, paragraph - 1 cm, borders: left - 2.5 cm, right - 1.5 cm, top and bottom - 2 cm each .
- How to refer to the sources found in the article:
- Only the referenced literature in the article is coded and given in alphabetical order at the end.
- The code of the cited literature is written in parentheses. (Example: According to Douglas North,
- “Institutions limit society ... to formal frameworks and organize social relations” [76, p. 35-36].)
- A list of references is given at the end of the article.
- The bibliography should be compiled in accordance with the relevant rules applicable to dissertations.
- Procedure for submitting articles to the editorial office:

Articles can be submitted electronically. The magazine's website has a special "Online article submission" section. Authors can also send articles to the journal's e-mail address (ssps.journal2020@gmail.com).

Along with the article, the authors must place the required information in the Reference section of the journal's website (sosiologiya-jurnali.az) and submit it to the editors.

III. Evaluation, peer review and publication of articles

Articles submitted to the scientific journal "Sociology. Social Psychology. Politics" are first evaluated by the editorial board in terms of the principles of publication of the journal. Articles that do not comply with the principles of publication may be sent to the author for correction or refusal to be reviewed.

In the process of reviewing articles accepted for review, special attention is paid to the criteria of scientific objectivity and scientific quality. Entries received for review are sent to two reviewers in the relevant field. The names of the reviewers are kept confidential. Authors should take into account the criticisms, comments and suggestions of reviewers and editors. The authors reserve the right to objectively disagree on points of disagreement. Articles that are not accepted for publication will not be returned to the authors.

IV. Cases of complication and plagiarism

All articles are reviewed for possible misrepresentation or plagiarism. In case of plagiarism, the article is immediately removed from the printing process.

V. Copyright

Articles published in the journal are copyrighted and all publishing rights to these articles belong to the scientific journal "Sociology. Social Psychology. Politics".

Articles that do not meet these requirements will not be published.

Articles published in any issue have a "**CORRECTION**" section, which is intended to indicate errors in subsequent issues.

Presentation of the publication to the authors

The author can get a free printed copy of the magazine in the editorial office. The electronic version of the relevant issue of the magazine is placed on the website of the magazine and sent in PDF version to the e-mail addresses of the authors.

Address and contact numbers of the editorial office:

AZ11075, Azerbaijan, Baku, A.M.Juma 19/69, p.28, m.28

Tel .: (+994 12) 464 83 56; (+994 55) 768 94 26

URL: www.sosiologiya-jurnali.az

E-mail: ssps.journal2020@gmail.com

DÜZƏLIŞLƏR